

Антон Котенко, Ольга Мартинюк, Алексей Мідлер

**«МЫ САМИ ПРИНАДЛЕЖИМ
К ПЛЕМЕНИ МАЛУРУССКОМУ»:
ДО ІСТОРІЇ ПОНЯТТЯ «МАЛУРОС»
У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ¹**

Поняття *малорос* (*малорус*) є надзвичайно складним для дослідження. Це обумовлено тим, що його використовували як для самоідентифікації та репрезентації певної групи, так і для позначення цієї групи «ззовні», причому в той період і на тому просторі, де стратегії ідентифікації були полем напруженої боротьби в складних структурах взаємодії з великою кількістю акторів. Тому поняття *малорос* та похідні від нього функціонували в кількох взаємопов'язаних, але суттєво відмінних контекстах. По-перше, можна говорити про «внутрішній» дискурс, тобто дискурс у тому середовищі, що ідентифікує та репрезентує себе за допомоги поняття *малорос*. По-друге, існувало кілька дискурсів про *малороса* «ззовні», тобто в середовищах не малоросійських – передовсім великоросійському та українському, що будуть предметом нашого розгляду, хоч треба згадати і польський дискурс, який залишиться за рамками цієї статті. З певного часу для частини групи, яка ідентифікувала сама себе як малоросів, це поняття втратило легітимність і було замінене поняттям *українець*. Це, своєю чергою, викликало спротив, часом досить гнівний, як серед тих, хто й надалі окреслював себе як малоросів, так і з боку офіційної влади та російської громадської думки. У такий спосіб понятійна ситуація набувала надзвичайного напруження й динаміки.

¹ Несуттєво відмінну російськомовну версію цієї статті опубліковано в збірці «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода / Ред. А. Миллер, Д. Сдвижков, И. Ширле. Т. 1. М., 2012. С. 392–443.

Особливість російського дискурсу про *малороса* полягала в тому, що самі поняття *великорос*, *російський*, *загальноросійський* отримували той чи інший смисл залежно від інтерпретації поняття *малорос*. Обговорюючи великоросійський дискурс, ми в цій статті матимемо на увазі всіх, хто ідентифікував себе як *великоросів*, тобто йтиметься про дискурс, у формуванні якого брали участь і ті малороси, що ототожнювали себе з росіянами. Упродовж XVIII – початку XX ст. поняття *малорос* пережило кілька кардинальних трансформацій, перетворившись не лише на спірне, але й на відчутно «бойове»². Таким чином, через вивчення поняття *малорос*, що суттєво міняло свій зміст як у часі, так і в паралельно існуючих дискурсах ідентичності, ми неминуче заторкуємо цілу групу інших важливих ідентифікаційних понять – *українець*, *великорос*, *росіянин*, *загальноруський*, *кацап*, *хохол* та ін.³

² Це особливо характерно для XX ст., причому як для українського, так і для російського дискурсів (у тому значенні, що їх набули поняття *російський* і *український*). Вивчення поняття *малорос* в історичній перспективі ускладнює те, що воно залишається в українському дискурсі політично навантаженим, і то з суто негативним змістом, до сьогодні (пор., наприклад, статтю «Малоросійство»: *Довідник з історії України* / За ред. І. Підкови, Р. Шуста. К., 2001. С. 447).

³ Констатуємо, що ця величезна тема недостатньо вивчена й дуже страждає від ідеологізації, а також декларуючи наші наміри підготувати незабаром об'ємніше та хронологічно ширше дослідження, відзначимо низку робіт, де цю тему вже обговорювано: Грушевський М. *Велика, Мала і Біла Русь* // Україна. 1917, № 1/2. С. 7–19; Шелухин С. *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*. Прага, 1936; Каппелер А. *Мазепинці, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи* // *Россия–Украина: история взаимоотношений* / Ред. А. И. Миллер. М., 1997. С. 134–135; Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)* // *Міжкультурний діалог*. Т. 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57–95; Boeck B. *What's in a Name? Semantic Separation and the Rise of the Ukrainian National Name* // *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge (Mass.), 2004–2005. Vol. 27, no 1–4. P. 33–65; Plokhly S. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge

Народження малороса

Семантичне поле поняття *малорос* склалося задовго до XIX ст. У середньовічних писемних джерелах мешканців Давньої Русі називали *руссю* чи *русинами*. Цей етнонім, як підкреслює Наталя Яковенко, залишався поза конкуренцією й пізніше, у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, аж до середини XVI ст., коли паралельно увійшли у вжиток його нові, «латинізовані» форми: *Ruthenus* (*Ruthenia*) і *Roxolanus* (*Roxolania*); у 1580–1590-х рр., а особливо після Берестейської унії 1596 р., до них було додано «елінізовані» відповідники: *Росія* і *народ російський*⁴. Ще один неологізм з грецької, *Мала Росія*, уперше фіксується у XIV ст. на позначення польсько-литовської частини Київської митрополії. В український обіг він увійшов у другій половині XVI ст. — спершу для суто еклезіального вжитку в середовищі українського духовенства під час контактів з Московією⁵, а після 1648 р. ним стали позначати терени козацького Гетьманату.

(Mass.), 2006. Р. 299–353. Зрозуміло, що автори цих робіт часто відстоюють різні точки зору і нерідко прямо полемізують одне з одним.

⁴ Детальний розбір сюжетів, пов'язаних із флуктуацією назв *Роксоланія*, *Русь* і *Мала Росія*, див.: Яковенко Н. *Вибір імені*. С. 62–74.

⁵ Перший такий досвід датується 1561 р. й закінчився він тим, що священник, який прибув із Києва, був звинувачений в «злословии», «подвергся безчестию и злостраданию с досаждением, и различным озлоблением, и поруганию от некоторых людей московских». Про це див.: Харлампович К. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Т. 1. Казань, 1914. С. 10. Схожий зміст вкладали у цей термін ще й у середині XVII ст. козацькі гетьмани. Так, Богдан Хмельницький, який у внутрішньому вжитку називав свою державу «Україною», у зверненнях до царя наслідує церковну традицію, уживаючи поняття «Мала Русь» (пор.: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*. Т. 3. М., 1954. С. 257, 365). Як відзначає Н. М. Яковенко, з часом релігійне наповнення цього терміну серед козацької старшини стерлося і більше нею не усвідомлювалося: *Яковенко Н. Вибір імені*. С. 75–81. Про ранньомодерний *народ руський* та його відмінність від *народу московского* в дискурсі Речі Посполитої див.: Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. Cambridge (Mass.), 1995. Р. 231.

У Московії жителів православних воєводств Речі Посполитої називали *литовцями* або *черкасами*⁶ і спочатку сприймали вороже, причому, за спостереженням Костянтина Харламповича, таке ставлення особливо посилилося після участі *черкасів* у Смуті⁷. Як елегантно висловився Ігор Шевченко, описуючи перебування у 1627 р. в Москві Лаврентія Зизанія, «якщо в 1627 році українці не зовсім усвідомлювали своєї окремішності, то московити їм про це нагадували»⁸. Тоді ж (упродовж 1630-х), як зауважив Борис Флоря, у повідомленнях адміністрації прикордонних московських міст уперше на позначення православних Речі Посполитої фіксується термін *хохлач*, який з 1644 р. вже використовували в якості синоніму *черкаса*, запорозького козака⁹.

Разом з тим, уже з XV ст. в документах канцелярії великих князів литовських прикордонні зі степом околиці держави називали *українами*, а місцевих жителів – *українниками* чи *людьми українними*. Після Люблінської унії 1569 р. це

⁶ Другий з цих термінів закріпився за козаками. Див., серед іншого, документи Розрядного приказу 1571–1664 рр.: *Акты Московского государства*. Т. 1–3. СПб., 1890–1901.

⁷ У 1620 р. Московський собор постановив перехрещувати «напівверетичних» православних вихідців з Речі Посполитої, так званих «обливанців» (Харлампович К. *Малороссийское влияние*. С. 22). У цілому ж, як зауважує Харлампович, певна ворожість у ставленні до українців та білорусів зберігалася аж до XVIII ст., незважаючи на велику кількість духовних осіб, вихованців Києво-Могилянської колегії, у Москві (Там само. С. IV).

⁸ Ševčenko I. *The Rebirth of the Rus' Faith* // Idem. *Ukraine Between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*. Edmonton: CIUS, 2009. P. 145.

⁹ Флоря Б. Н. *Кто такой хохол?* // Родина. 1999, № 8. С. 59. Автор вказує, що термін «хохол» уперше з'являється в московських свідченнях на початку XVII ст. як «характерная черта облика поляка» – представника «чужої» віри і «чужого» народу, числою ознакою служили «украшающие их „бесовские” хохлы». Уявлення ж про те, що «хохол» – це прикмета винятково поляка-католика, затерлося після посилення контактів між московитами та Запорозькою Січчю, що припадає на 1630-ті рр.

окреслення проникає і в офіційний дискурс Польського королівства – спершу як самоназва мешканців Київського воєводства, а після козацьких воєн середини XVII ст. – як самоназва населення епіцентру цих воєн, тобто Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини. Врешті, в результаті наступних політичних змін (створення Гетьманату та поступовий відхід козацької еліти від сприйняття Речі Посполитої як своєї вітчизни¹⁰) слово *Україна* стало використовуватись у якості назви козацької держави, ситуаційно виступаючи синонімом до колишньої назви *Русь*¹¹.

Автор написаного кимось із київських ієрархів «Синописа» (1674 р.), пов'язуючи Київ і Москву в аспекті спільності віри та династії, уперше представив мешканців Мало- і Великоросії як певну «етнічну» цілість: він називає її *славеноросским християнским народом* (у давньокіївські часи), чи *православнороссийским народом* (за царя Алексія Михайловича)¹². Проте, як нагадує Зенон Когут, у другій половині XVII ст. ця ідея була лише однією з низки варі-

¹⁰ Зенон Когут вважає, що ототожнення себе з Гетьманатом як вітчизною починається вже в часи Богдана Хмельницького, а остаточно Річ Посполита витісняється з козацької ієрархії цінностей упродовж 1660-х; за спостереженням Франка Сисина, поняття вітчизни стосовно України вжив уперше 1652 р. Іван Виговський: Когут З. *Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність*. Полтава, 2009. С. 82–89; Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // *Україна модерна*. 2006, № 10. С. 9.

¹¹ Яковенко Н. *Вибір імені*. С. 84–93.

¹² Синопис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа и первоначальных князех богоспасаемого града Киева, о житии святого благоверного великого князя киевского и всея России первейшего самодержца Владимира и о наследниках благочестивыя державы его Российския, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца. Див.: *Synopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe*. Cologne: Bohlau, 1983. Упродовж XVIII ст. «Синопис» набув доволі великого поширення у Росії.

антів осмислення зв'язку Малоросії з Великоросією та їхніх «народів»¹³. Останнім прикладом послідовного використання словника першої половини XVII ст. став «*Літопис Самовидця*», укладений незадовго до 1708–1709 рр., тобто до переходу Івана Мазепи на сторону Карла XII і Полтавської битви. У якості своїх референтів на позначення країни та населення, причому по обидва боки Дніпра, автор використовує лише поняття *Україна* та *українці*¹⁴.

Певні «перехідні» коливання бачимо й у виданому 1704 р. «*Лексиконе триязычном*» Федора Полікарпова. Хоч тут немає окремих статей про *малоросів* чи *українців*, однак у деяких місцях автор вказує на їх відмінність від *московитів*. Так, перераховуючи «словенські» мови, Полікарпов у слов'янській версії передмови згадує поряд з польською, чеською, сербською, болгарською та «литовською» (себто білоруською) і *малоросійську*. Натомість у грецькій версії її названо «*ρωσσακίη*», а в латинській – «*Rossiacam*»: як бачимо, ні там, ні там не вжито ідентифікатора *мало-* (*μικρός*, *parvus* чи *minor*)¹⁵. У такий спосіб московський «*Лексикон*» по-своєму підводив ризику під двома століттями використання терміну *руський* для позначення території, мови та населення України.

¹³ Когут З. *Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу* // Його ж. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. К., 2004. С. 144. Одним із прикладів протилежної «*Синопису*» точки зору щодо зв'язку Мало- і Великоросії вважають хроніку князя Феодосія Софоновича, створену у цей самий час – у середині 1670-х: Софонович, Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх* / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. К., 1992.

¹⁴ *Літопис Самовидця* / Підг. Я. І. Дзира. К., 1971. Відповідно, замість поняття *Великоросія* автор використовує назву *Московское государство*, а словом *москва* позначає його населення.

¹⁵ Полікарпов Ф. *Лексикон триязычный, сиречь речений славенских, еллинографических и латинских сокровище из различных древних и новых книг собранное и по славенскому алфавиту в чин расположенное*. М., 1704. Л. В, Г, Д. Див. також: Ševčenko I. *The Rise of National Identity* // Idem. *Ukraine Between East and West*. P. 188.

Можна припустити, що своєрідний *Sattelzeit* в розумінні *малороса/Малоросії* припадає на початок XVIII ст. Як пише Сергій Плохій, саме після битви 1709 р. під Полтавою світська та церковна еліти Гетьманату змушена була змінити свою політичну орієнтацію та знайти нових покровителів. Власне тоді ректор Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович запровадив у якості «малороссийского отечества» та об'єкта лояльності «малороссийского народа» *Росію* замість *України/Малоросії*. Саме тому, як зауважує Плохій, у текстах Прокоповича, написаних «київською» лексикою XVII ст., під Полтавою воюють уже не *мало-* чи *великоросіяни*, але *російське воїнство, росіяни*. Імперську *Росію* було піднято на рівень нової вітчизни, а *Малоросію* опущено до щабля локальної батьківщини, чи просто місця народження¹⁶.

Незважаючи на ці зміни, у текстах початку XVIII ст. ще спостерігаємо термінологічне вагання. Так, у документації періоду правління Петра I можна в синонімічному вживанні зустріти і *черкасів*, і *малоросійського краю людей*, і *жителів Малої Росії*, і *малоросійський народ* (причому на позначення мешканців по обидві сторони Дніпра). Єдність двох народів (*велико-* і *малоросійського*) також не сприймалася як етнічна, а відтак, Мазепу представляли як зрадника *свого* государя (гаранта прав і вольностей *України–Малоросії*), *своєї* вітчизни, *свого* народу (*малоросійського*) і *своєї* православної віри¹⁷.

¹⁶ Plokhly S. *The Two Russias of Teofan Prokopovych // Mazepra and His Time. History, Culture, Society / Ed. by G. Siedina. Alessandria, 2004. P. 333–366.* Про подальшу імперську кар'єру «отечества» та його семантичне поле див.: Schierle I. *Patriotism and Emotions: Love of the Fatherland in Catherinian Russia // Ab Imperio. 2009, № 3. P. 65–93*; Schierle I. «*Syn otecestva*»: «*Der wahre Patriot*» // *Russische Begriffsgeschichte der Neuzeit / Hrsg. P. Thiergen. Köln; Weimar; Wien, 2006. S. 347–367.*

¹⁷ Див.: *Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 7, вып. 1. Петроград, 1918. С. 157; Т. 8, вып. 1. М.; Л., 1948. С. 241–242, 248; Т. 8, вып. 2. М., 1951. С. 784.* Схоже поперемінне синонімічне використання лексики другої половини XVII ст. (*Русь / Росія / Малоросія / Рось / Мала Росія / Малорусія / Малоросійська Україна / Україна; росіяни / московити; русь / малороси / православні / люди українські /*

Репліки козацьких літописів початку XVIII ст., згідно з якими Великоросія та Малоросія – це різні країни, населені різними народами (*малоросами* і *великоросами*), що їх об'єднує лише влада спільного царя, знайшли своє продовження у другій половині XVIII ст. в документах і текстах, створених представниками козацької еліти, котра дедалі більше інкорпоровалася в еліту імперську¹⁸. Паралельно, втім, набувала дедалі більшого авторитету й концепція Теофана Прокоповича. Наприклад, анонімний автор *«Замечаний до Малой России принадлежащих»* (початок XIX ст.) всіляко вихваляє зміни в Гетьманаті часів Катерини II та промовисто порівнює Богдана Хмельницького з Ємельяном Пугачовим¹⁹.

Як і у випадку з Прокоповичем, залишається не вповні ясним, чи така позиція була розповсюдженою, а чи суто індивідуальною. Вірогіднішим видається, що більшість еліти колишнього Гетьманату солідаризувалася з поглядами автора

народ малоросійський / народ український малоросійський / народ руський) див. у двох авторів післяполтавських козацьких хронік Григорія Грабянки і Самійла Величка: Грябянка Г. *Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмелницкого*. К., 1854; Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*. Т. 1–3. К., 1848–1855.

¹⁸ Зокрема, саме так моделює взаємини двох «героїнь» свого тексту Семен Дівович, автор поеми *«Разговор Великороссии с Малороссией»* (1762 р.), де «Малороссия» пояснює «Великороссии», що вони – лише «смежные страны» і що вона добровільно перейшла під владу єдиновірного царя, після чого надавала тому «важные услуги», а відтак заслуговує на вдячність та збереження своїх давніх прав і вольностей. Див.: Петров Н. *Разговор Великороссии с Малороссией* // Киевская старина. 1882, № 2. С. 313–365. Див. також: *Историческое известие на каком основании Малая Россия была под Республикою Польскою* // Український археографічний збірник ВУАН. Т. 1. К., 1928. С. 147–161; *Возражение депутата Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину* // Чтения в Обществе истории и древностей российских [далі – ЧОИДР]. М., 1858. Кн. 3. С. 71–102.

¹⁹ *Замечания до Малой России принадлежащие* // ЧОИДР. М., 1848. Кн. 1. С. 1–55.

«Історії Русів» – найвідомішого «Хто? Де? Коли?» твору в історії України. Автор, продовжуючи традиції козацьких літописів початку XVIII ст., підкреслено протиставляє два народи – *руси, руснаки, роксолани, роси* та *московити, мосхи*, що мають різне походження і населяють різну територію²⁰. У такий спосіб «Історія Русів», по-своєму синтезувавши попередників, підкреслила окремішній, «вітчизняний» статус Малоросії для *малоросів*, хоч і не ставила питання про відокремлення від імперії. Саме цей твір, поширюваний у рукописах, а виданий друком уперше тільки 1846 р., доніс словник і поняття козацької старшини до покоління 1840-х, яке розпочало здійснювати абсолютно інакший за спрямованістю модерний національний проект.

Підсумовуючи, можна сказати, що поняття *малорос* потрапило в російську мову під впливом київського дискурсу зламу XVII–XVIII ст., а впродовж XVIII ст. в ній поступово утверджуються окреслення *малоросіяни / малоросійці / малоросіяниці / малороси* в ранньомодерному (ще географічному, а не етнічному!) значенні – як жителі чи уродженці *України / Малоросії* (версією зі зневажливим відтінком було слово *малоросійчик*²¹).

²⁰ *История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конишского архиепископа Белорусского*. М., 1846. С. 2–3. Найкращою на сьогодні спробою розібратися в обставинах появи тексту та встановлення його автора видається стаття: Ploky S. *Ukraine or Little Russia? Revisiting an Early Nineteenth-Century Debate* // *Canadian Slavonic Papers*. 2006. Vol. 48, no 3–4. P. 335–353.

²¹ Приклади див.: *Словарь русского языка XVIII в.* Вып. 12. СПб., 2001. С. 35, 49. На думку Олени Погосян, саме на цей час припадає широке проникнення в офіційну культуру назви *Росія* як синоніму *Русі* (часом, наприклад в «*Истории российской*» В. М. Татищева, з різною темпоральністю: перше поняття автор прикладає до подій починаючи з XVI ст., друге – до давнішого минулого). Утім, вже в першій чверті XVIII ст. *Росія* отримує виразну перевагу над *Руссю*, а в середині цього ж століття М. В. Ломоносов (а за ним і решта істориків) використовують здебільшого слова *Росія, росіяни* (для минулого – *роси*), себто, по суті, визнають давній та сучасний їм *народ російський* за одне й те саме. Детальніше див.: Погосян Е. *Русь и Россия в исторических*

«Романтизація» малороса на початку XIX ст.

Незважаючи на приєднання до імперії Правобережної України після поділів Речі Посполитої, суттєвих змін у змісті поняття *малорос* не відбулося, хіба що воно зазнало деякого уточнення: *малоросом* став мешканець *Малоросії*, тобто колишнього Гетьманату на Лівобережжі Дніпра, поєднаний із *великоросом* спільним сувереном та релігією, але в жодному разі не етнічно чи історично. Утім, для позначення тутешнього населення могли в якості синонімів безсистемно уживатися й запозичені з XVIII ст. окреслення *українці* / *південноруси*.

Як зауважує Пол Бушкович, у російській імперській культурі 1790–1850-х рр. регіональний (*малоруський*) патріотизм та культурна лояльність щодо імперії не сприймалися антагоністично²². Аналізуючи журнальні публікації першої половини XIX ст., він виділяє дві фази ставлення до *малоросів* / *українців*. Упродовж 1800–1830 рр. освічена публіка переймалася здебільшого питаннями армії та держави, а не етносів, що її населяють. Найважливішим періодичним виданням того часу вважався *«Вестник Европы»* Карамзина, де, згідно з настановою засновника, «все народное ничто перед человеческим; главное дело

сочинениях 1730–1780-х годов // Россия. Вып. 3 [11]: Культурные практики в идеологической перспективе: Россия, XVIII – начало XX века / Сост. Н. Мазур. М., 1999. С. 7–19; Крестова Л. Отражение формирования нации в русской литературе XVIII в. // Вопросы формирования русской народности и нации. М., 1958. С. 253–296.

²² Сприйняття *Малороссии* як складової частини пари «локальна батьківщина / ширша вітчизна» зустрічається, наприклад, у Миколи Маркевича («Отечество выше родины; она только часть его; но для чьей души нет родины, для того нет и отечества» – епіграф до його твору: Маркевич Н. *Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян*. Киев, 1860), або в Пантелеймона Куліша («Любовь к родине есть лучшее основание любви к отечеству»: Кулиш П. *Записки о Южной Руси*. Т. 2. СПб., 1857. С. VI).

быть людьми, а не славянами». Відтак, серед «карамзиністів» інтерес до *Малоросії/малоросів* виступав хіба що в контексті окремого прикладу загальніших проблем. Зокрема, саме тут було вперше оприлюднено промови лідера козацької старшини й апологета перетворення Малоросії на «шляхетську республіку» Григорія Полетики, оскільки редактори «*Вестника*» сприймали присутній тут наголос на патріотизмі за взірць дворянської честі та «просвіченості». На думку Бушковича, таке саме приязне ставлення, хоч з різною мірою зацікавленості, було характерне й для решти журналів. У підсумку та, не в останню чергу, дякуючи романтичному «відкриттю» Малоросії в багатьох «сентиментальних травелогах» подорожніх з Великої Росії²³, десь перед 1830 р. серед освіченої російської публіки склався стійкий шаблон сприйняття мешканців південних теренів імперії. Їх ототожнювали із не зіпсованим цивілізацією русоїстським світом («наша Італія», версії – «Швейцарія» чи «Шотландія»), що його населяють патріотичні, добродішні та освічені дворяни-патріоти й кмітливі та чесні селяни²⁴.

Історичне минуле сприймали аналогічно – як частину загальноросійської спадщини, а до спроб його привласнити ставились іронічно, пор. у Григорія Квітки:

Нет, никто мне не говори, где именно Россия! – восклицает постаревший Трофим Миронович, вспоминая прежние моды. – Спорю и утверждаю, что у нас, в Малороссии. Доказательство: когда россияне были еще славянами (это, я не помню, где-то читал), то имели отличные меды и только их и пили. Когда такому народу хотелось попить

²³ Про «сентиментальні» подорожі в Малоросію і Романтизм див.: Сиповський В. *Україна в російському письменстві*. К., 1928. С. 17–57; Толочко О. *Києво-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській імперії*. К., 2004. С. 266–310.

²⁴ Bushkovitch P. *The Ukraine in Russian Culture, 1790–1860: The Evidence of the Journals // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1991. Bd. 3. P. 341–349. Схожі оцінки див.: Luckyj G. *Between Gogol' and Shevchenko*. München, 1971, P. 69–75.

меду, то они ехали к славянам. В Великой России таких медов как у нас, в Малороссии, варить не умеют: следовательно, мы – настоящие славяне, переименованные потом в россиян²⁵.

Утім, тоді ж з'являються й публікації інакшого змісту – наприклад, Ніколая Польового: приймаючи карамзинські ідеї попереднього покоління про те, що *малороси* – «наші», він підкреслює, що вони – «не ми»: «доньне Малороссияне только исповедуют Греческую веру, говорят особенным диалектом русского языка и принадлежат к политическому составу России, но по народности вовсе не русские»²⁶. Найвиразнішу спробу змінити значення поняття *малорос* у першій третині XIX ст. бачимо в *«Русской правде»* Павла Пестеля, обговореній та схваленій як програма Південного товариства, що діяло на території України, на з'їзді в Києві 1823 р. Зокрема Пестель писав:

... племя Славянское, Коренной Народ Русской составляющее, имеет пять оттенков: 1) Собственно так называемые Россияне, населяющие Губернии Великороссийские; 2) Малороссияне, населяющие Черниговскую и Полтавскую Губернии; 3) Украинцы, населяющие Харьковскую и Курскую Губернии; 4) Жители Киевской, Подольской и Волынской Губерний, называющие себя Руснаками и 5) Белорусцы, населяющие Витебскую и Могилевскую Губернии. [...] Коль скоро же сего различия существовать не будет, то и вовсе никакого в государственном отношении существовать не может, ибо: 1) язык везде один и тот же: различны одни только наречия, а сии даже и в самых Великороссийских губерниях не везде одинаковы, да и нету того большого народа, коего бы язык не имел различных наречий; 2) вера одна и та же, православная во всех губерниях, как в великороссийских, и хотя в некоторых местах униатство еще исповедуется, но оно ничто

²⁵ Цит. за: Зубков С. *Русская проза Г. Ф. Квитки и Е. П. Гребенки*. К., 1979. С. 121.

²⁶ Полевой Н. *Малороссия; ее обитатели и история* // Московский Телеграф. 1830, № 17–18 (сентябрь). С. 86, 229.

иное есть, как слабый остаток соблазна, Флорентийским собором предложенный, иноземным насилием в несчастные те времена введенный и ежедневно более и более искореняющийся. [...] 3) Гражданское состояние в сих губерниях совершенно одинаково с таковым в Великороссийских губерниях, ибо те же сословия с теми же правами существуют²⁷.

Зі сказаного Пестель робить такий висновок:

... никакого истинного различия не существует между рядами Коренной Народ Русский составляющими, и что малые оттенки замеченные должны быть слиты в одну общую форму. А по сему постановляется правилом чтобы всех жителей, населяющих Губернии Витебскую, Могилевскую, Черниговскую, Полтавскую, Курскую, Харьковскую, Киевскую, Подольскую и Вольнскую, истинными Россиянами почитать и от сих последних никакими особыми Названиями не отделять²⁸.

Таким чином, повна асиміляція українців та білорусів проголошувалася першочерговим завданням найрадикальнішого в Росії XIX ст. проекту перетворення імперії на «єдину і неподільну» націю.

Влада імперії, зрозуміло, була обережнішою, але частково ідеї Пестеля поділяла. Так, міністр освіти Сергій Уваров, що задекларував *народність* як частину своєї знаменитої тріади, особливо підтримував історика Ніколая Устрялова – автора оприлюдненої у 1830-х рр. тієї версії російського історичного нарративу, яка в деяких ключових елементах залишалася незмінною аж до краху імперії. За Устряловим, історія російської держави коротша, ніж історія народу, адже упродовж тривалого часу вона не включала «Західної Русі», тобто Великого князівства Литовського, де ця-от Русь страждала «от тягостного ига, которое досталось в удел целой поло-

²⁷ Русская Правда, гл. 2, § 3 // *Восстание декабристов. Документы*. Т. 7. М., 1958. С. 138–139.

²⁸ Там само.

вине Русского народа и около четырех веков, как лютая язва, терзало страну, где возникла и в полном блеске развилась Русская жизнь, где было истинное наше отечество...»²⁹. Ця теза легко провадила до обґрунтування «слухних» претензій на територію, анексовані в поділах Речі Посполитої, як на російську національну територію та, відповідно, на *малоросів* як на «російське населення», що цілком відповідало уваровській політиці після Листопадового польського повстання 1830–1831 рр. Як наголошував Устрялов, у викривленні уявлень про Велике князівство Литовське, в замовчуванні його «русской природы» винні власне поляки, «которые, поработив впоследствии лучшую часть русской земли, старались изуродовать и историю ее»³⁰. У другій половині ХІХ ст. ці ідеї поступово перетворюються на догму російського націоналізму.

Після 1830 р., почасти під впливом польського повстання, але головним чином через ідею *народності*, яка набуває популярності в імперських періодичних виданнях, виходить друком багато статей про російську історію та етнографію, а особливо (тут польський імпульс був досить важливим) – про *українців / малоросів*, котрі слугують за свого роду аргумент у спростуванні польських аспірацій³¹. Зокрема, саме на цей час припадає вихід у світ другої збірки *українських* (уже не *малоросійських*, як перша) пісень Михайла Максимовича (що вплинула на Пантелеймона Куліша та Миколу Костомарова), друге й третє (1830, 1842) видання *«Истории Малой России»* Дмитра Бантиш-Каменського, балануючі

²⁹ Устрялов мав на увазі Велике князівство Литовське до унії з Польщею, тобто до моменту, коли воно втратило Волинь і Подніпров'я. Див.: Устрялов Н. Г. *Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское*. СПб., 1839. С. 37–38.

³⁰ Устрялов Н. Г. *О системе прагматической русской истории*. СПб., 1836. С. 72. Пестель пояснював походження відмінностей між цими, як він їх називає, «оттенками Русского Народа», у схожий спосіб: «иноземное насилие в несчастныя времена» (Русская Правда, гл. 2, § 3 // *Восстание декабристов. Документы*. Т. 7. С. 139).

³¹ Bushkovitch P. *The Ukraine in Russian Culture*. P. 349–361.

на межі історії та фольклористики фальсифікати Ізмаїла Срезневського «*Запорожская старина*» (1833–1838), а також «*История Малороссии*» Миколи Маркевича (1842–1843), сильного впливу якої зазнав Тарас Шевченко. Тож знамениті слова Миколи Гоголя з листа до Александри Смирнової від 24 грудня 1844 р. про його невизначеність щодо власної «душі» цілком уписувались у загальний контекст часу:

... какая у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому пред малороссиянином. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой, – явный знак, что они должны пополнить одна другую. Для этого самые истории их прошедшего быта даны им непохожие одна на другую, дабы порознь воспитались различные силы их характера, чтобы потом, слившись воедино, составили собою нечто совершеннейшее в человечестве³².

Проблематизація малороса (прихована стадія)

На 1840-ві рр. припадають перші спроби пересмислення поняття *малорос* у контексті українського національного руху, який щойно зароджувався. Проголосивши ідею створення незалежної української одиниці в складі слов'янської федерації, члени Кирило-Мефодіївського товариства, розкритого в Києві 1847 р., запропонували два трактування поняття *українець*. Микола Костомаров, продовжуючи традицію козацького старшинського патріотизму, робив акцент на свободі та соціальній рівності, які вважав за головні цінності *українія*:

Не пропала вона [Україна], бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани,

³² Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. Т. 12. М., 1952. С. 418–419.

та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось³³.

Інший член товариства, Пантелеймон Куліш, більшого значення надавав «крові» і в своїх листах до Костомарова у травні – червні 1846 р. намагався переконати того в першочерговій українській складовій їх діяльності:

Зачем вы говорите, что Вы не украинец? что только из гуманистической идеи вертитесь между нами? Мы даем Вам право гражданства, притом же маменька ваша – украинка. Я не могу Вас так любить, как люблю, когда считаю украинцем. Можно ли так отвергать столь драгоценное для нас имя?³⁴

Реакція російського суспільства на доволі непевну новину про Кирило-Мефодіївське товариство була різномірною, але саме з цими подіями пов'язаний новий рівень проблематизації понять *малорос* і *Малоросія* в російській думці. Вісаріон Белінський уже в середині 1840-х у своїх рецензіях на друковані тоді українськомовні твори захоплювався поетичністю малоросійського життя, але водночас дотримувався чіткої культурної ієрархії згідно з модним тоді в Європі «цивілізаторським імперіалізмом»: наприклад, він писав, що, «слившись навеки с единокровною ей Россиею, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению,

³³ Книга Буття Українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. К., 1990. С. 168. Про класичне розуміння патріотизму, яке полягало передовсім у любові до свободи та республіки як форми правління, див.: Viroli M. *For Love of Country*. New York, 1995.

³⁴ Куліш П. Повне зібрання творів. Т. 1: *Листи, 1841–1850*. К., 2005. С. 83. Хоч у цих словах Куліша присутня явна дихотомія стосовно *великоросів*, слід відзначити використання ним терміну *українець*.

искусству, науке, от которых дотолі непереодолимою преградою разлучал ее полудикий быт ее»³⁵. Звідси впливала його позиція у питанні про мову:

Мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть белорусское, сибирское и другие подобные им областные наречия [...] Литературным языком малороссиян должен быть язык их образованного общества – язык русский³⁶.

Таке ставлення до малоросійства як до цікавого, але «уходящего» явища було притаманне не лише Белінському. Зокрема, власне як цікавий пам'ятник старовини «Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских» видали 1846 р., напередодні розкриття Кирило-Мефодіївського товариства, «Історію Русів».

Реакція Белінського на чутки про київські арешти цілком відповідала його попередній позиції: «Ох мне эти хохлы! Ведь бараны – а либеральничают во имя галушек и вареников с свиным салом! И вот теперь писать ничего нельзя – все марают. А с другой стороны, как и жаловаться на правительство? Какое же правительство позволит печатно пропове-

³⁵ Белинский В. Г. *Полное собрание сочинений*. Т. 7. М., 1955. С. 64–65. Частіше в роздумах про малоросів можна було зустріти мотив «простоти», а не «дикості», хоч образливі судження трапляються і в 1860-ті рр., причому теж на демократичному фланзі, в «Современнике», де в січневому номері за 1862 рік, у сатиричному розділі, «Свисток» міркував так: «... сыны благословенной Малороссии, изучая, самым усердным образом, философию, все-таки не смогли уразуметь – чем жид отличается от собаки, равно как и того, что – кроме искусства делать сало и хорошие наливки – для человеческого благоденствия на земле потребны и некоторые другие знания» (цит. за: Основа. 1862, № 2. С. 103).

³⁶ Белинский В. Г. *Полное собрание сочинений*. Т. 5. М., 1954. С. 177, 330. Детальніше про позицію Белінського див.: Rutherford A. *Vis-sarion Belinskii and the Ukrainian National Question* // Russian Review. Vol. 54. 1995, no 4.

довать отторжение от него области?» – писав він П. В. Анненкову на початку грудня 1847 р.³⁷

У 1847 р. щойно згадані «Чтения» опублікували незакінчену роботу Юрія Венеліна «Спор между южанами и северянами по поводу их россизма». Венелін, закарпатський русин, був прихильником концепції великої російської нації: «Весь Русский народ, как он есть ныне, по огромности своей [...] разделился только на две ветви [...] Этих ветвей иначе назвать нельзя как Северною и Южною»³⁸. Головною причиною появи відмінностей між «южанами» і «северянами» Венелін вважав нашествя татар, турків та германців; до останніх він зараховував і «ляхов», себто в певному сенсі тлумачив навиворіт ідею про *поляка / українця* Францішека Духінського стосовно неслов'янського, тюркського походження «москалей»³⁹.

Відповідаючи на питання, «что такое Украина, что такое козаки, что Малая Россия, что мало-россы?», Венелін, як і Квітка за чверть століття до нього, іронізує над обидвома сторонами «спору»:

Мне часто случалось быть свидетелем, как иному Украинскому Русаку прилагалось имя *Хохла*, в противоположность *Русскому* слову; в Украинцах иной, мудрено ученый Северянин, по нелепому мнению, видит какую-то смесь беглых Малороссов, Татар, Поляков, Литвы. [...] Другое дело с Русьями Волынскими, Подольскими, Гродненскими, Белостокскими и Люблинскими в Царстве Польском. Эти Южане в глазах Москвитянина ни за какие деньги не омоют от Ляхизма [...]. По мнению Москвитян [...] тот только настоящий Русский, кто умеет *гаварить на на-*

³⁷ Белинский В. Г. *Полное собрание сочинений*. Т. 12. М., 1956. С. 441.

³⁸ ЧОИДР. М., 1847. Кн. 3. С. 2–3.

³⁹ Там само. С. 9. Про Духінського та інших, за його визначенням, «поляків-українофілів і українців польського походження», див.: Лисяк-Рудницький І. *Францішек Духінський і його вплив на українську історичну думку // Його ж. Історичні есе / Упор. Я. Грицак*. Т. 1. К., 1994. С. 265–279 (особливо с. 276).

стоящему, т. е. на-русски, а это значит: по-северному. Но горе Южанину; вы можете знать в совершенстве Северное Русское наречие или, так называемый, Русский язык; можете даже почти совершенно подделаться под Северный выговор; но горе вам, если вы споткнулись в малейшем оттенении в выговоре; вам скажут: «*Вы верна из немцов?*» или «*Вы верна не здешний?*», и тогда, любезный мой Южанин, называйся как тебе заблагорассудится, Испанцем, Прусаком, Халдейцем или Тарапанцем, все равно, все тебе поверят, и как ты ни вертись, ни божись, все ты не Русский!! Но ты скажешь, что ты Мало-росс; все равно, все ты не Русский, ибо Московскому простолодину чуждо слово Росс; и будет ли этот Росс велик или мал, для него все равно, только он убежден, что он не Русский, а Поляк, или Хохол, или Литва, или Козак, или Украинец, или что-либо похуже; словом, что он не свой. И в самом деле, можно ли человека почесть своим, которой не носит красной или цветной рубашки, называет щи борщом, и не гаварит харашо, а добре!!...⁴⁰ [...] Но зато и Южане,

⁴⁰ До того часу, як Венелін писав свої міркування щодо мови, в російській літературі вже існувала традиція зображати малороса як людину, котра знає російську мову, але в певних обставинах воліє це приховувати. Так, у «*Ночи перед Рождеством*» (1831 р.) Гоголь спочатку описує, як коваль Вакула й запорожці в Петербурзі вихваляються один перед одним знанням російської («Что же, земляк, – сказал, приосанясь, запорожец и желая показать, что он может говорить и по-русски, – што балшой город?» Кузнец и себе не хотел осрамиться и показаться новичком, притом же, как имели случай видеть выше сего, он знал и сам грамотный язык. «Губерния знатная! – отвечал он равнодушно. – Нечего сказать: дома балшущие, картины висят скрозь важные. Многие дома исписаны буквами из сусального золота до чрезвычайности. Нечего сказать, чудная пропорция!» Запорожцы, услышавши кузнеца, так свободно изъясняющегося, вывели заключение очень для него выгодное»), але під час зустрічі з Потьомкіним та імператрицею вони переходять на українську («–Не забудете говорить так, как я вас учил? – Нет батько, не позабудем. – Это царь? – спросил кузнец одного из запорожцев. – Куда тебе царь! это сам Потемкин, – отвечал тот. [...] Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос: «Помилуй, мамо! помилуй!»). Десять років по тому, в «*Тамани*» (1840 р.), Печорін

в свою очередь, не допускают Северян участвовать в Россизме; как ни называй себя он Русским, все таки он не *Русин*, а *Москаль*, *Литован* и *Кацап*. По мнению южан, настоящая Русь простирается только до тех пределов, до коих живут Южане, а все прочее *Московщина* [...] Вот опять новое мнение *a la oussatch*, *a la britaya golova*. Из этого следует, что и бородач, и усач стоят один другого⁴¹.

Достатньо поіронізувавши з приводу простонародного сприйняття того, що сьогодні ми би назвали етнолінгвістичними відмінностями, Венелін далі пише, що значення цих відмінностей визначається тим, якого змісту нададуть їм «безбородые», тобто освічені, для своїх політичних цілей.

Інакше дивились на малоросійські справи слов'янофіли. У 1850 р. Юрій Самарін, наслідуючи традицію вбачати у *малоросах/українцях* окремий народ, писав:

Пусть же народ украинский сохраняет свой язык, свои обычаи, свои песни, свои предания; пусть в братском общении и рука об руку с великорусским племенем развивается он на поприще науки и искусства, для которых так щедро наделила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ее стремлений; пусть учреждения, для него созданные, приспособляются более и более к местным его потребностям. Но в то же время пусть он помнит, что историческая роль его – в пределах России, а не вне ее, в общем составе государства Московского⁴².

підслуховує розмову контрабандиста зі сліпим хлопчиком: «Последова-ло молчание; меня, однако поразило одно: слепой говорил со мною малороссийским наречием, а теперь изъяснялся чисто по-русски».

⁴¹ Венелин Ю. И. *О споре между южанами и северянами на счет их россизма* // М., ЧОИДР. 1847. Кн. 4. С. 4–5.

⁴² *Из дневника, веденного Ю. Ф. Самариним в Киеве в 1850 году* // Русский Архив. 1877, № 6. С. 232. Як показник ставлення слов'янофілів до Кирило-Мефодіївського товариства, часом цитують висловлювання О. С. Хомякова із його листа до Самаріна від 30 травня 1847 р.: «Малороссиян по-видимому заразила политическая дурь. Досадно и больно видеть такую нелепость и отсталость». Утім, із на-

Схоже, саме на цей час, у зв'язку зі справою Кирило-Мефодіївського товариства, припадає поява терміну *українофільство*, створеного за зразком уже звичного *слов'янофільства*. Як стверджував у секретній доповіді царю про розслідування справи кирило-мефодіївців шеф жандармів Олексій Орлов, «в Києве же и Малороссии славянофильство превращается в украинофильство. Там молодые люди с идеею соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетманщины»⁴³. Наприкінці 1840-х р. влада вважала за шкідливе публічно оголосити свою інтерпретацію цієї справи, а відтак, не допустила її обговорення в пресі⁴⁴. Тож доступними для публіки стали тільки закамуюфльовані роздуми Венеліна про «безбородых», тоді як решту наведених вище цитат взято з листів та щоденників.

ступних роздумів Хомякова ясно, що він полемізує з політичними захопленнями *малоросіян*, хоч прямо й не визначає свого ставлення до уявлень братчиків про майбутнє України: «Когда общественный вопрос только поднят и не только не разрешен, но даже и не близок к разрешению, люди, по-видимому умные, хватаются за политику! [...] Не знаю, до какой степени было преступно заблуждение бедных Малороссиан, а знаю, что бестолковость их очень ясна. Время политики миновало [...] Наше дело – борьба нравственная» (Русский Архив. 1879. Кн. 3. С. 327–328).

⁴³ *Кирило-Мефодіївське Товариство*. Т. 3. К., 1990. С. 309.

⁴⁴ У проєкті згадуваної доповіді О. Ф. Орлова царю говорилося: «Еще более надлежит быть осторожными в отношении к Малороссии, хотя там от молодых украинофилов, подобных Шевченко и Кулишу, быть может, обращаются идеи об отдельном существовании, даже между людьми более степенными, нежели сами украинофилы, но строгие меры сделают для них еще дороже запрещенные мысли и могут малороссиан, доселе покорных, поставить в то раздраженное против нашего правительства положение, в каком находится, особенно после мятежа, Царство Польское. Полезнее и справедливее будет не показывать и вида малороссианам, что правительство имело причину сомневаться, не посеяны ли между ними вредные идеи, и принять меры в отношении к ним совершенно противоположные тем, которые принимались в Царстве Польском» (Там само. С. 308).

На зламі епох

Середина і друга половина 1850-х рр., коли напрям нового царювання ще тільки визначався, а цензура з осторогою переглядала драконівські настанови пізніх років правління Миколи I, стали перехідним періодом для багатьох тем суспільної думки. Яскравим прикладом цього є відомий спір про спадщину Київської Русі між Михайлом Погодіним та Михайлом Максимовичем⁴⁵. Погодін зацікавився українською темою у 1830-х рр. і слідом за чеськими славістами Йозефом Добровським та Павлом Йозефом Шафариком вважав, що малоросійська та великоросійська мови були двома різними мовами вже у часи Київської Русі⁴⁶. Пізніше, у 1845 р., році він писав Іванові Кирєєвському:

Великороссияне живут рядом с Малороссиянами, исповедуют одну веру, имеют одну судьбу, долго одну Историю. Но сколько есть различия между Великороссиянами и Малороссиянами! Нет ли у нас большего сходства в некоторых качествах даже с Французами, чем с ними? В чем же состоит сходство? – Этот вопрос гораздо затруднительнее⁴⁷.

Визнаючи малоросів та великоросів різними народами, Погодін у 1856–1857 рр. висунув тезу, згідно з якою мова та населення Київської Русі до монгольського нападу були великоруськими, а малороси зайняли цю територію лише в XIV–XV ст., після відходу великоросів на північ. Він заперечував проти оголошення «Малороссийским того, что принадлежит нам (т.е. Великоруссам) искони», тобто по-своєму допускав можливість «спору за спадщину» давньоруського Києва⁴⁸. Максимович у відповідь, пояснюючи, чому він завідомо любить Київ більш ніж Погодін, посилався на те, що «питая к нему лю-

⁴⁵ Детальніше про суперечку див.: Миллер А. И. *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)*. СПб: Алетейя, 2000. С. 69–71.

⁴⁶ Bushkovitch P. *The Ukraine in Russian Culture*. P. 354.

⁴⁷ Москвитянин. 1845, № 3. С. 47.

⁴⁸ Погодин М. П. *Ответ на филологические письма М. А. Максимовича* // Русская Беседа. 1856. Кн. 4. С. 137.

бовь общерусскую, и ближайшую к нему любовь – малоросійську, – я люблю его еще как родину моего рода», тобто теж оперував категоріями «спадщини»⁴⁹. Відзначимо в цій репліці поняття *общерусского*, на яке згодом чекала велика кар'єра. Про мову Максимович говорив ухильно: «Малороссийское и Великороссийское наречие, или, говоря полнее и точнее, Южнорусский и Северорусский языки – родные братья, сыновья одной русской речи [...] должны быть непременно вместе, в одной системе»⁵⁰.

У цей же час ставлення до *малоруськості* обговорювали і в середовищі імперської бюрократії. Це добре видно, наприклад, зі справи Головного управління в справах цензури Міністерства освіти, що була розпочата 1853 р. через конфлікт київського цензора Давида Мацкевича з київською Тимчасовою комісією для розбору давніх актів у зв'язку з виданням літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки⁵¹. Цензор наголошував, апелюючи до урядової мети заснування Комісії, що її «главная цель ... состоит в обнаружении не актов, доказывающих отдельную историческую самобытность Малороссии, а присутствие русского элемента в возвращенных от Польши губерниях»⁵². Він також нагадував про розпорядження, за яким після справи Кирило-Мефодіївського товариства передрук доти дозволених творів Шевченка, Куліша і Костомарова заборонявся, оскільки «в этих сочинениях авторы стараются выставить прежнее положение Украины в выгоднейшем свете в сравнении с нынешним и возбудит сожаление об утрате старинной вольницы»⁵³. Чиновник для особливих доручень Волков, який розглядав цю справу, був солідарний із цензором: у його доповіді Уварову зазначено, що «Малороссияне

⁴⁹ Максимович М. *Ответные письма М. П. Погодину* // Русская беседа. 1857. Кн. 2. С. 85.

⁵⁰ Максимович М. *Филологические письма к М. П. Погодину* // Русская беседа. Кн. 3. 1856. С. 84–85.

⁵¹ Российский государственный исторический архив [Далі – РГИА]. Ф. 772, оп. 1, д. 3210.

⁵² Там само. Арк. 13.

⁵³ Там само. Арк. 9.

никак не могут забыть ни своей Гетманщины, ни своей казацкой вольности, ни своих прав, ими потерянных»⁵⁴. Своєю чергою, Уваров у листі до міністра внутрішніх справ від 27 квітня 1854 р. нагадував про імператорський указ 1847 р.:

... чтобы писатели рассуждали возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству – Империи, изгоняя все, что может вредить последней любви, особенно о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом положении подвластных племен⁵⁵.

Таким чином, на всіх рівнях імперської влади – від міністра до рядового цензора – «малороссийское особничество» розглядалося передовсім як прояв традиційного місцевого патріотизму, як своєрідний пережиток старовини. Втім, Уваров, детально обізнаний зі справою кирило-мефодіївців, схоже, лише тримався усталеної лінії – приховування глибшої суті цієї справи. Так чи інакше, а головним мотивом прийняття *малоросійства* тогочасними бюрократами були недовіра й обережність. Для прикладу, справі з перлюстрації листа Куліша канцелярія шефа жандармів Василя Долгорукова дала таку назву: «Письмо [...] с рассуждениями в националистическом духе: о невозможности сосуществования в будущем России и Малороссии в едином государстве, о вере Малороссии в свое обособленное от России будущее и т. д.»⁵⁶.

Націоналізація *малороса*

Здається, переосмислене поняття *малорос* було вперше представлене у герценівському «Колоколі» за 1859 р. У редакційній статті, присвяченій польському питанню, читаємо:

⁵⁴ Там само. Арк. 18 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 22 зв.

⁵⁶ Государственный архив Российской Федерации [далі – ГАРФ]. Ф. 109: Секретный архив. Оп. 1, д. 1762, л. 1–2.

... Украина, помнящая все притеснения москалей и крепостное состояние, и наборы, и бесправие, и грабеж, и кнут с одной стороны, и не забывая с другой, каково ей было и за Речью Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской [...] [ее] следует признать свободной и независимой страной. Развяжемте им руки, развяжемте им язык, пусть речь их будет совершенно свободна и тогда пусть они скажут свое слово, перешагнут через кнут к нам, через папеж к вам, или, если они умны, протянут нам обоим руки на братский союз и на независимость от обоих⁵⁷.

Роком пізніше Герцену за ці слова дякував Костомаров, підкресливши, що доти «большинство великорусской и польской публики привыкло не считать нас отдельным народом»⁵⁸. Тим часом, писав колишній член Кирило-Мефодіївського товариства, «ларчик открывается просто: спорные земли принадлежат ни тем, ни другим – они принадлежат тому народу, который издревле их населяет, населял и обрабатывает». Більш того, називаючи українську територію вже не локальною «родиной», а «нашим отечеством», Костомаров закінчує свою статтю закликком: «Пусть же ни великороссы, ни поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом». Крім того, як видається, тут уперше опротестовано зневажливу характеристику *хохла*: «Имя хохол, которое москали давали казакам от их оселедцев, сделалось синонимом дурака»⁵⁹.

Цю саму тему Костомаров продовжив і в своєму, за визначенням Михайла Грушевського, «Євангелії українського на-

⁵⁷ *Россия и Польша* // Колокол. 1859, 15 января. Л. 34. С. 274.

⁵⁸ *Украина (Письмо к издателю Колокола)* // Колокол. 1860, 15 января. Л. 61. С. 503.

⁵⁹ Там само. С. 501. Дещо пізніше М. О. Бакунін, розмірковуючи на сторінках «Колокола» про майбутню слов'янську федерацію, підкреслював, що, на його думку, «Украина [...] будет не Польшею, и не Россиею, а сама собою» (Бакунин М. А. *Русским, польским и всем славянским друзьям* // Колокол. 1862, февраль. Приложение к № 122–123. С. 1026).

ціоналізму» – статті «Две русские народности» (1861 р.). Вказуючи, що «Украина, Малороссия, Гетманщина» – це народні назви, які виникли для відмежування себе від Східної Русі і тепер «невольно сделались архаизмами», Костомаров кваліфікує також як надуману й книжну дефініцію «южноруссов»:

... из всех названий, какие были выдумываемы для нашего народа, чтоб отличить его от великорусского, более всех как-то приняло полное значение название *Хохла*, но не по своей этимологии, а по привычке, с какою усвоили его Великоруссы. По крайней мере, сказавши *Хохол*, Великорусс понимает под этим словом действительно народный тип. Хохол для Великорусса есть человек говорящий известным наречием, имеющий известные приемы домашней жизни и нравов, своеобразную народную физиономию. Странно было бы думать о возможности принятия этого насмешливого прозвища за серьезное название народа, – все равно, как если бы Англичанин прозвище *Джона-Буля* сделал серьезным именем своего племени. Но из всех существовавших прозвищ и названий это едва ли не более других усвоенное в смысле народной особенности. Не только Великоруссы называют Южноруссов Хохлами, но и сами последние нередко употребляют это название, не подозревая уже в нем ничего насмешливого; впрочем это только в восточном крае пространства, заселенного Южноруссами. Неусвоиваемость его всем южнорусским народом, не менее его насмешливого происхождения, не позволяет искать в нем приличного названия для народа⁶⁰.

Цього ж року Микола Закревський у своєму словнику вперше вказує, що:

⁶⁰ Костомаров Н. И. *Две русские народности* // Основа. 1861, № 3. С. 41. Проблеми особливої української ідентичності найповніше розглянуто у статтях М. І. Костомарова «Правда москвичам о Руси» і «Правда полякам о Руси», де він підкреслював відмінності українців порівняно і з великорусами, і з поляками, хоч при цьому зауважував, що в політичному відношенні Україна тісно пов'язана з Московією, а за складом «народного характеру» ближча до Польщі (Основа. 1861, № 10).

... неправильно русские, в том числе Карамзин и издатели Ипатьевской летописи в слове *Украина* над буквою *и* ставят краткий знак; вследствие чего буква *а*, стоящая перед *и* получает ударение. Напротив, все коренные жители Малороссии и западные славяне произносят в этом слове букву *и* с ударением. Итак, не Украйна, но Украина. Кому же в этом случае должно следовать?

Відповідь на це питання він дає у відповідній словникової статті, «правильно» розставивши наголоси: «Українець, Українка – жители Украины»⁶¹. Проте найяскравіший приклад нового уживання лексики можна зустріти в позірно малопримітній статті Пантелеймона Куліша «Климентий. Украинский стихотворец времен гетмана Мазепы», що була опублікована в «Русской Беседе» 1859 р., а в січні 1861 р. перевидана в першому числі заснованого колишніми членами Кирило-Мефодіївського товариства в Петербурзі журналу «Основа», де Куліш не тільки розширив статтю, але й послідовно змінив у тексті все *малоросійське* на *українське*⁶².

Саме публікації «Основи» (1861–1862), адресовані передовсім українському читачеві (обох імперій), дозволяють говорити про початок складання націоналістичного поняття *українець*⁶³. Автори журналу не лише за можливості від-

⁶¹ Закревский Н. *Словарь малороссийских идиомов*. М., 1861. С. 17, 557.

⁶² Пор.: Куліш П. *Климентий. Украинский стихотворец времен гетмана Мазепы* // Русская Беседа. 1859. Кн. 5. С. 79–140; Його ж. *Климентій (поет часів Мазепи)* // Основа. 1861, № 1. С. 159–235. Про схожу підміну слів і понять, але вже в перекладі «Тараса Бульби» Гоголя, писав у своїй записці «О так называемом украинофильском движении» восени 1875 р. Михайло Юзефович (див.: Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р.* Харків-Київ, 1930. С. 379).

⁶³ Звичайно, це характерно і для творчості Тараса Шевченка. Як людина першої половини XIX ст., він хоч і не використовував у своїх творах слова *українець* (як, зрештою, і слова *росіянин*), але в розумінні його був дуже близький до Куліша: пор. кількість ужитих ним в українськомовних текстах понять *малоросійський* (2), *Малоросія* (3), *хохол* (1) порівняно з поняттями *Україна* (201), *Україна* (33), *Вкраїна* (28), *український* (7). У російськомовних творах Шевчен-

дають йому перевагу перед малоросом чи південноросом, але й уперше чітко територіалізують, поширюючи на всю територію України⁶⁴. Починаючи від 1860-х й аж до початку Першої світової війни, українські діячі постійно практикують своєрідний *double-speak*, використовуючи в публічних висловлюваннях, адресованих широкій публіці, поняття *малорус / малоруський, південноруський* там, де в своєму колі вони, напевно, уживали *українець / український*. Частково це можна пояснити цензурою, а частково – тактичними міркуваннями комунікації з великоруською публікою.

Нові тенденції одразу ж зустріли протест у малоруському середовищі. Сильвестр Гогоцький, професор педагогіки Київського університету, посилаючись на польські підступи, писав у грудні 1859 р. священику Василю Гречулевичу, авторові одного з багатьох українських букварів, що з'явилися у цей час:

... мне кажется Вы не приняли во внимание обстоятельств всей Малороссии, когда а) намекаете народу о какой-то самостоятельности (самостоятельность нас убила бы в один год); б) хотя не прямо, но косвенно, молчанием проводите разделение между нами и Великоруссами, тогда как имен-

ка натрапляємо на *малороссийский* (як такий, що стосується Малоросії та малоросіян – всього 53 рази), *малороссиянин/малороссиянка* (3 і 1), *украинский* (11), *хохлацкий* (власливий хохлу) (16), *хохлачка* (8), *хохол* (16), причому із цих 16 уживань лише одного разу *хохол* має зневажливу конотацію і один раз використовується як лайка у звертанні (див.: *Словник мови Тараса Шевченка*. К., 1964. Т. 1. С. 392; Т. 2. С. 359, 360, 385; *Словарь языка русских произведений Тараса Шевченко*. Т. 1. К., 1985. С. 521–522; Т. 2. К., 1986. С. 468, 519–520).

⁶⁴ Про це можна судити на основі різних статей «*Основи*». Див., наприклад: Левченко М. *Места жительства и местные названия русинов в настоящее время* // *Основа*. 1861, № 1. С. 263–266. Див. також: *Краткое географическое обозрение края, населенного южнорусским (украинским или малороссийским) народом* // *Основа*. 1861, № 5, 7, 11–12. Детальніше про конструювання українського національного простору див.: Kotenko A. *Construction of Ukrainian National Space by the Intellectuals of Russian Ukraine, 1860–70s* // *Osteuropa kartiert – Mapping Eastern Europe* / Hrsg. J. Happel, C. von Werdt. Münster: Lit Verlag, 2010, 2010. S. 36–59.

но нужно внушить нашему народу крепко, что наше благо только и только в единстве всех Русских племен. Я заметил, что Восточные Малороссы совсем забыли о нас [...] Поддерживать впредь мысль о единстве трех племен Русских; без этого единства мы погибнем и очень скоро⁶⁵.

У 1861–1862-х рр. відбулась різка ескалація ворожості до українофільства і в російській громадській думці. Так, на початку 1861 р. Михайло Катков у літературному огляді «Русского вестника» писав, що «Украина имеет свое наречие, которое довольно сильно и резко обозначилось с течением времени и почти готово само стать особым языком»⁶⁶, але вже восени 1861 р. Володимир Ламанський у газеті «День» акцентує увагу на загрозі, прихованій в українофільстві:

Малороссы и Великороссы с Белоруссами, при всех несходствах и насмешках друг над другом, образуют один Русский народ, единую Русскую землю, плотно, неразрывно связанную одним знаменем веры и гражданских учреждений [...] Отнятие от России Киева с его областью повело бы к разложению Русской народности, к распаденію и разделу Русской земли⁶⁷.

⁶⁵ ГАРФ. Ф. 109: Секретный архив. Оп. 1, д. 1763, л. 3–4 об. (виписка з листа С. Гогоцького з Києва від 19 грудня 1859 р. до о. В. Гречулевича в Петербург). Гогоцький був аж ніяк не самотнім у своїх поглядах. У жовтні 1858 р. П. Куліш писав до С. Аксакова: «Мы имеем против себя не одно правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков» (Там само. Од. зб. 1762, арк. 1–2). «Земляків-недоумків» запам'ятаємо – цей мотив ще з'явиться ближче до початку ХХ ст.

⁶⁶ У цій же статті, розмірковуючи про особливості малоросів, Катков, вочевидь звертаючись до авторів «Основи», писав: «... в этих существенных качествах желали бы мы видеть элементы общей русской народности; Малоросс, как свидетельствует история, есть такая же живая часть русского народа, как и Великоросс; они взаимно дополняют друг друга, и противоположность между ними есть противоположность одной и той же гармонии» (Русский Вестник. 1861. Т. 32. С. 2–5).

⁶⁷ День. 1861, № 2 (21 жовтня). С. 17. Пізніше Ламанський, уже в панславистському дусі, писав про утвердження російської мови в ролі «мови вищої освіченості» як інструменту політичного

Що ж до Каткова, то він наприкінці 1861 р. перейшов від умовлянь до інвектив, звинувачуючи українофілів у свідомому чи несвідомому потуранні «польській інтризі» та прагненні розколоти російську націю⁶⁸. Зокрема, статтю Костомарова «*Две русские народности*» Катков кваліфікував так: «Возмутительный и нелепый софизм [...], будто возможны две русские народности и два русских языка, как будто возможны две французские народности и два французских языка!»⁶⁹. Варто додати, що аналогії із західноєвропейським досвідом асиміляторської політики національного будівництва, покликані підтвердити шкідливість та безперспективність українофільства, стають у цей час загальним правилом.

Своєю чергою, репліки з малоросійського середовища доводили згубність українофільства для самої Малоросії. Для прикладу, 1862 р. «*Вестник Юго-Западной и Западной России*» писав:

... мы сами принадлежим к племени малорусскому [...] Наш общерусский литературный язык есть такое же достоинство малоруссов, как и великоруссов, потому что в развитии его оба великие племена принимали участие [...] Мысль о какой-то отдельности малорусского народа и его языка мы считаем просто нелепостью, которая довела бы его не до отдельности, не до самостоятельности, но до гибели; без нашего выработанного, уже богатого письменными произведениями общерусского языка, его неизбежно ожидает исчезновение в волнах известной нам западной пропаганды⁷⁰.

об'єднання всіх слов'ян; на його думку, за цієї умови «образование общего славянского союза не представляет таких громадных трудностей, как политическое единство Германии» (Ламанский В. *Национальности итальянская и славянская, в политическом и литературном отношении* // *Отечественные записки*. 1864. Т. 157, № 11–12. С. 615–616).

⁶⁸ Катков М. Н. *1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в Московских Ведомостях, Русском Вестнике и Современной Летописи*. Вып. 1. М., 1887. С. 273.

⁶⁹ Там само. С. 276.

⁷⁰ *Вестник Юго-Западной и Западной России*. Т. 1. 1862. С. 25, 26. Автором цієї невідомої статті був, найімовірніше, Сильвестр Гогоцький.

Яскравим прикладом атмосфери всезагальної підозрливості в російсько-українсько-польських відносинах того часу стало сприйняття нового явища, яке в польському середовищі отримало зневажливу назву *хлопоманства*, а серед найзавзятіших російських противників українофільства кваліфікувалося як особливо підступна версія «валенродства»⁷¹. Хлопоманами називали молодих вихідців зі спольщеної шляхти Правобережної України, які напередодні повстання 1863 р. почали відмовлятися від польськості на користь солідарності з українськими селянами. Поняття *хлопоман* та явище, що за ним стояло, обговорювалося у пресі та в бюрократичних сферах на початку 1860-х рр.⁷², однак інтерес до нього швидко зійшов нанівець, а в ролі загальноновживаного позначення українського націоналізму залишилося й надалі поняття *українофіл* / *українофільство*: навіть активісти руху використовували його як самоназву до кінця ХІХ ст. Хоч, для прикладу, Іван Аксаков ще обходив слово *українофіл*, пишучи, що «малорусс и малороссийский „патриот” – это вовсе не одно и то же и большею частью находится в совершенном друг другу противоречии»⁷³, однак у цілому саме на початку 1860-х у дискурсі російської преси *малорос* стає позначенням людини, більш чи менш лояльної щодо загальноросійської ідеї, а *українофіл* набуває дещо підозрілого, або й однозначно ворожого забарвлення, і то нерідко у поєднанні з поняттям *се-*

⁷¹ Див., наприклад, роздуми Каткова про готовність «польських фанатиков [...] прикинуться завзятими українофилами [...] имея на мысли великий идеал в лице Конрада Валленрода» (Катков М. Н. *1863 год*. Вып. 1. С. 276–277). Ширше про «хлопоманство» див.: Пыпин А. Н. *История русской этнографии*. Т. 3: *Этнография малорусская*. СПб., 1891; Миллер А. И. *Украинофильство // Славяноведение*. 1998, № 5.

⁷² В листі Б. Ф. Сіверса воєнному міністрові Мілютіну 1862 р. йшлося, наприклад, про існування в Києві «общества под названием хлопоманов», яке діє «для возмущения крестьян против помещиков и распоряжений правительства с целью восстановления независимости Малороссии».

⁷³ День. 1863, № 25 (22 червня). С. 3.

паратист⁷⁴. Так, сенатор Александр Половцов, який спілкувався з Григорієм Галаганом на початку 1880-х років, записав у щоденнику таку його розповідь про зустріч із царем 1863 р.:

Государь со всем соглашался, но как будто не решался высказать свою мысль, наконец, он обратился к Галагану со словами: «Послушай, Галаган, ведь многие упрекают тебя в том, что ты украинофил». «Я люблю свою родину и край, где родился», – отвечал Галаган. «Да, но ведь между украинофилами есть такие, кои мечтают о сепаратизме. Из числа таких не надо бы привлекать к поручаемому тебе делу»⁷⁵.

У середовищі бюрократії на початку 1860-х рр. абсолютно домінували поняття *малорос* і *Малоросія*, хоч і тут за ними криється певна невизначеність. Для прикладу, петербурзький цензор Володимир Бекетов, який 1860 р. розглядав твір Куліша «*Хмельниччина*», не знайшов у ньому «нічого предосудительного, кроме некоторых слов, намекающих на стеснительное положение Малороссии при завладении ею русскими», але разом з тим висловлював сумнів, «может ли вообще быть допущена история Малороссии, в чем как бы высказывается самостоятельность этого края»⁷⁶. Дещо пізніше таємний радник Олександр Тройницький писав:

Издание [...] этой книжки [...] на малороссийском языке, хотя и [...] русскими буквами⁷⁷, обнаруживает намере-

⁷⁴ У поєднанні «українофіли–сепаратисти» використовує ці поняття київський студент А. Іванов у статті «*О малорусском языке и об обучении на нем*» (Русский Вестник. 1863, травень. С. 254).

⁷⁵ ГАРФ. Ф. 583, оп. 1, д. 18, л. 170–171 (Щоденник О. О. Половцова, запис від 6 лютого 1881 р.). Відзначимо «небажання» Галагана розуміти суть терміну *українофіл*, а точніше, його трактування цього поняття в буквальному сенсі, продемонстроване в розмові з царем.

⁷⁶ РГИА. Ф. 772, оп. 1, д. 5536, л. 1–1 об. (Запит від 7 грудня 1861 р.).

⁷⁷ У 1859 р., у відповідь на спроби переведення української мови на латиницю в Галичині і активізацію латинськографічних видань білоруською мовою, цензурі було наказано «постановить правилом, чтобы сочинения на малороссийском наречии, собственно для рас-

ние вызвать снова к отдельной жизни малороссийскую народность, которой постепенное и прочное слияние в одно неразрывное целое с народностью великорусскою должно, по моему мнению, быть предметом ненасильственных, но тем не менее постоянных стремлений правительства. Религия, исповедуемая нами, одна и та же; высшие классы малороссийского населения, благодаря Бога, уже значительно сблизилась и слилась с такими же классами великороссийского племени в общественном и служебном быту; простой народ составляет значительную часть русского войска, его интересы, земледельческие, промышленные и торговые, могут только выиграть и развиваться через взаимное обобщение с подобными интересами всего русского государства; различаются и разделяются еще отчасти великорусский и малороссийский простой народ особенными наречиями одного и того же языка и некоторыми местными обычаями. Невозможно и не следует искоренять этих различий насильственными мерами [...] и сближение их следует предоставить времени; но никак не следует и препятствовать естественному ходу времени, и новым оживлением малороссийской речи и малороссийской литературы содействовать, от имени или влиянием правительственных властей, возникновению вновь в будущем того разделения между родственными племенами, которое некогда было так губительно для обоих и которое было бы даже опасно для целостности государства. Позволю себе присовокупить, что такому направлению следовали и главнейше, может быть, обязаны своим нынешним могуществом Англия и Франция, державы, собравшиеся первоначально из частей, более разнородных, нежели наше общее отечество – Россия⁷⁸.

У цих роздумах традиційний мотив поступового зникнення відмінностей між малоросами і великоросами по-

пространения между простым народом, печатались не иначе, как русскими буквами» (РГИА. Ф. 772, оп. 1, ч. 2, д. 4840). Ширше про це див.: Миллер А. И. *Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования*. 2-е изд. М., 2010. Розд. 4.

⁷⁸ Цит. за: Бородин В. С. *Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840–1862 роки*. К., 1969. С. 155–156.

еднується з уже новими темами – загрозою актуалізації цих відмінностей та порівнянням із державами, котрі здавна проводили цілеспрямовану політику будівництва модерних націй. Незабаром, після 1866 і 1870 рр., до англійського та французького прикладів буде додано Німеччину.

У тлумаченні термінів *язык* і *наречие* щодо української/малоруської мови певний час ще зберігався різнобій, хоч думка про потребу наполягати, ніби українська є *малорусским наречием* російської, була вже достатньо поширеною. Принаймні, в інструкції цензурним комітетам від 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, услід за цензором-малоросом Орестом Новицьким і з посиланням на «мнение малороссов», повторив сентенцію, яка стала знаменитою:

... что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык также понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык.

Утім, інструкція частіше вживає поняття *малорусский язык* (8 разів), а не *наречие*, а послідовне уживання цього слова бачимо лише в т. зв. Емському указі 1876 р.⁷⁹

Боротьба українця з малоросом

У 1860-х рр. започатковується масове використання різними авторами псевдоніму «Українець»⁸⁰, а наприкінці

⁷⁹ Тексти циркуляра Валуєва та Емського указу див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. С. 240–244.

⁸⁰ Наприклад, упродовж 1860–1880-х рр. його використовували Х. Алчевська, М. Драгоманов, С. Карпенко, Л. Косач, В. Лесевич, М. Маркович, С. Пономарьов, Л. Гончаренко. Див.: Дей О. *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст)*. К., 1969. С. 371–372.

1860-х – на початку 1870-х відмова від поняття *малорос* набуває першочергового значення серед націоналістично налаштованої інтелігенції. Ось як характерно у 1876 р. член Київської Громади Олександр Лоначевський-Петруняка закликав Михайла Драгоманова:

З великою прозьбою обертаюсь я до вас. Для вас воно те, об чім проситиму, – ні се, ні те, неважним видається; а мені – просто з голови не лізе! Спокою не дає! [...] Невеличке моє и бажання: залишіть ви отту «Малороссію» на віки вічні, залишіть ййї, мій голубе! Чи вже ж таки отта «Малороссія» смачніша вам «Україніні»? Оте «мало» мене коле, оте «россія» мене пече своєю государственностію [...] Це прозвище видається мені такою гідкою плямою на нашій тілі, що я готов з шкурою здерти ййї з себе. В ваших руках тепер сила: якщо ви захочете, «Малороссія» слизне и ми поробимся Українцями на віки вічні. Моє бажання – стихійне бажання! Воно сидить у душі кожного з нас, се б то кожному солодша «Україна» ніж «Малороссія»: и у вас де тилки заговорить серце, «Україна» й виявиться. Шевченко – українець, Драгоманов – малоросс... Як же мені розчухнутися? Що ж я таке? [...] Для чого ж вводити в українську мову нове слово «Малороссія»? Кажу «вводити», бо окрім вас ніхто зроду не писав його поукраїнські. Може помосковськи воно й не так гідко, а що по українські: «мале – дурне!» примовка всім відомая. Якщо балакаючи по-українські да скаже хто «Малороссія», то мені видається, що він мене лайє! Не лайте ж мене!⁸¹.

⁸¹ *Архів Михайла Драгоманова*. Т. 1. Варшава, 1937. С. 163–164. Лоначевський-Петруняка далі продовжував: «Молю вас, благаю: не одбірайте од нас чесне имя Українців. Коли б тильки знав я ключ до вашого серця, щоб упросити вас: „Залишіть ви онту Малороссію на віки вічні!” [...] Навіть Гоголь це чувстував: „знайте лі ви українскую ночь?” – казав він тоді, як серце його палало любовйю до рідньої сторони. Він осміяв „маларассійских памьещіковф”, а не українських. Щоб затвердити свою нещасливу вигадку, ви приточили [...] всякіх там актів... И що нам за діло до тіх актів, до тіх канцелярій? Нехай собі пишуть, що хтять: люде зроду не стануть звати себе малими, бо це сором-

На це Драгоманов відповідав:

Що жа українець по серцьу і бажаньням – це тільки той не замічав, хто не хотів. Жа свої «москвофільські» статті в Правді давно вже підписував Українець і хтів галичан до Українства повернути. [...] Жа б бажав, щчоб не було Малої Русі, – але щчо жа буду робить, коли я знају, щчо вона појавилась шче з XIV в., а зовсім не з XVIII, як кажете Ви. Жа б бажав, щчоб у XVIII в. скрізь побутувала козаччина, – і, значить, щчоб уся наша земля була Україною, – але щчож жа буду робити, коли вона була тільки по Случ, а не по Тиссу. Жа клопочусь, щчоб українофільство діјшло аж до Случі, – та коли на це усе треба часу і особих способів у кождому краї [...] Жа не тільки бажају, але просто працьују дља того, щчоб именно *нове* українство було звязком усіх крајів нашого етнографічного року, – радїј би, щчоб усі вони підписались і під менньом Україна (хоть це дља мене діло поверхове [...]), то іменно через те, щчо у льудей голови в таку рьезну сторону повернуті, а багато сурьезного діла кинуті!); – тільки треба щчоб Україна заслужила попереду свїй чин, щчоб справди завелось нове, логичне, організоване, робуче і дуже українство. А як воно вразить голови скрізь, «*wo die kleinrussische Zunge klingt*», – тоді вже скрізь наша «*Gesammte Vaterland*» сама себе назве Україною. А тепер часом не то очі витрішчујуть, а ј сердьатсьа льуде, коли щчось, таке слабе та слизьке, як ми, лізе до них в батьки. Менья «Малая Россія», «Малороссія» більш по чину нам тепер, – та більш і поньатно, звїсно, не народові. Та

но! [...] Напишіть мені онтаке, – и не я один, а легїони вам дякуватимуть. [...] Якщо од Мало-Россїї и од Велико-Россїї одкинуть перші половини, то й вийде „їедіная, ньєраздєльная Рассія”. Чи ж цього ви хочете? [...] пора кинути й Малороссію: нехай нас зовуть так одні обрусїтельі. [...] Нікому, як вам, треба на густе процїджувати власні слова, – бо ваше слово мають за слово України» (Там само. С. 165). З цього часу згадки про «книжність» «малороського» та «кацапськість» «хохлацького» стають загальноприйнятими в середовищі українських національних діячів. Див., наприклад: Михальчук К., Тимченко Є. *Програма до збирання діалектичних одмін української мови*. К., 1910. С. 1.

народ – і на Волині не зна, що він Український, а письменні льуде, – наші і западнослов'янські, – більше всього привикли до «Маларосси» именно в родовом його змислу. Я потому тільки і вживаю цього термину⁸².

Водночас із тим, як *українці* прагнули «зі шкурою здерти з себе» *малороса*, малороси повставали проти *України* та *українців*:

Наш юго-запад не украина, с древнейших времен русской истории этот русский край носит уже название Руси, русского [...]. Оттого и до сих пор на юго-западе говорят, например, *русский* фольварок, в отличие от польского [...], но никто никогда не говорил и не говорит: [...] *украинский* фольварок. [...] По какому же праву мы позволяем себе вторгаться с украинскими планами в землю издревле русскую, а не украинскую? Ведь подобные названия – не кличка, которую можно переменять как угодно. Кто в самом деле уполномочивал украиннолюбцев отнимать у нас древнее название Русских и все принадлежности этого названия, в том числе и наш общий, культурный русский язык, выработавшийся таким долговременным и многотрудным процессом нашей истории, и все это заменять чем-то *украинским*, т.е. возникшим гораздо позднее, чисто частным и обозначающим только *крайнюю местность*? [...] Смешное и жалкое увлечение, будто *украинское* может быть для нас выше и важнее *русского*!⁸³

Наполягаючи на *російськості*, кийівські противники *українців* не збирались відмовлятися від *малороса* і *хохла*. Так, Микола Рігельман підкреслював, що він «тоже хохол, [...] с умилением произносящий слова „галушки” и „варенуха”, [...] любящий малороссийские напевы и малорос-

⁸² *Архів Михайла Драгоманова*. Т. 1. С. 169–170. Драгоманов з якихось міркувань не згадує тут, що до еміграції в 1875 р. він, безумовно, практикував самоцензуру, коли звертався у своїх статтях до російської публіки. Ці статті є яскравим прикладом підлаштування понятійного набору до поглядів і звичок адресата.

⁸³ *Заметка без названия С. С. Гогоцкого // Русский вестник*. 1875, № 7. С. 414–415.

сийскую деревню»⁸⁴. Головний орган малоросів, газета «Киевлянин», у нарисі з Воронежської губернії, де поряд жили велико- і малоруські селяни, розчулено оповідала про «соединение малорусской опрятности и некоторого чувства изящества с великорусской энергией и предприимчивостью» як про символічне втілення загальноруської єдності⁸⁵. Більш того, «Киевлянин» боровся з українофілами за «право власності» на Шевченка, Костомарова і Максимовича: «українофільство едва ли создано и руководилось талантливыми и сколько-нибудь серьезными людьми»⁸⁶; «относясь с порицанием к смешным и диким украинофильским увлечениям, мы всегда относились с полным сочувствием и уважением к произведениям южно-руссов»⁸⁷.

Ліберальні публіцисти в Петербурзі намагалися знайти середній шлях між тими взаємовиключними точками зору, що змагалися у Києві. Так, Анастасія Каїрова писала у «Вестнике Европы»:

... нет той смешной нелепости, которая не могла бы стать источником неисчислимых бедствий, если ее сделают орудием политического гнета и национального гонения [...] Позвольте малороссам оставаться малороссами, и они скоро станут настоящими русскими не только по имени, но и по существу. Если же их насильственно обращать в русских, они все мало-помалу начнут величать великороссов «москалями», а сами себя «украинцами», как это уже и делает небольшая пока группа среди них. Эти выражения: украинцы, украинофилы, недаром они приводят в такое яростное негодование господ «охранителей». Они хорошо понимают тенденцию, таящуюся в этих на-

⁸⁴ Киевлянин. 1874, № 111 (17 вересня). Рігельман, який використовував псевдонім «Лівобережний», був головою київського відділу Благотворительного Славянського комітета. У 40-х рр. він був близький до Кирило-Мефодіївського товариства, але згодом зайняв жорстку антиукраїнофільську позицію.

⁸⁵ Там само. 1875, № 81 (10 липня).

⁸⁶ Там само. № 29 (8 березня).

⁸⁷ Там само. № 35 (22 березня).

званиях и стремящуюся раз навсегда отнять почву, уничтожить ту игру слов, или, вернее, даже букв, при помощи которой малороссов объявляют русскими, и на этом основании не признают за ними никакого права на племенную особенность. Плохо, очень плохо будет, если вся Малороссия поймет истинное политическое значение этой игры слов и начнет называть себя Украиной, а свой народ украинцами⁸⁸.

Розбираючи цю статтю, Драгоманов відповідав, що «ведь эта беда – если это беда – уже давно существует. Имя малороссияне было и есть книжное. [...] Из всех имен, прилагаемых к так называемым малороссам как расе, всего естественнее является имя украинцев»⁸⁹. Доволі симптоматичною у наведеній цитаті видається згадка про «расу», адже власне в цей час поняття *українець* починає антропологізуватись, а на перше місце поряд із мовою виходять расові ознаки⁹⁰.

Малорос, українець і раса

Етнографічні дослідження *малоросів/українців* почалися ще в першій половині XIX ст., а в 1870-х рр. були увінчані семитомними «Трудами етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» із картою населення, що розмовляло «южно-русскими наречия-

⁸⁸ Н. С. Львовский процесс // Вестник Европы. 1882, № 10. С. 850–851.

⁸⁹ Драгоманов М. *Литературно-политические отрывки* // Вольное слово. 1882, № 50 (1 грудня). С. 14–15. Особливо цікаво цей коментар у пресі виглядає порівняно з наведеним вище фрагментом листа Драгоманова до Лоначевського-Петруньки.

⁹⁰ Ширше про поняття «раса» в Російській імперії див. статті К. Хола та В. Тольц у збірці «Понятия о России»: *К исторической семантике имперского периода*. М., 2012. Про європейські модифікації націоналізму перед новими, інтегральними версіями див.: Porter В. *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*. Oxford, 2000.

ми и говорами»⁹¹. Саме наприкінці XIX – на початку XX ст. завдяки діяльності Федора Вовка (Волкова) формується уявлення про антропологічний тип українця – брахіцефала, темноволосого, темноокого, вище середнього чи високого зросту, з овально вузьким носом і порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками⁹². Характерно, що такі спостереження *українських* активістів з Петербурга розлючено відкидав *малоросійський* антрополог з Києва Іван Сікорський. Погоджуючись із географічним та політичним змістом поняття *українець*, він гостро заперечував його антропологічну складову:

Украинцев здесь нет! Их нет ни в живущих экземплярах, ни в кладбищном населении: нет ни на земле, ни под землей. Поэтому, если за исходное основание для суждений и выводов взять физический состав населения, его породу и природу, то на Украине нет такого населения, которое обладает особой породой: здесь то же, что существует и за пределами Украины. Отсюда – естественный вывод, что «Украина» и «украинцы» – это термин скорее географический и политический, но не антропологический или этнический⁹³.

Заперечуючи антропологічні відмінності, Сікорський пише про психофізичну диференціацію великоросів і малоро-

⁹¹ *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Започно-Русский край*. СПб, 1872–1879.

⁹² Волков Ф. *Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 2. Петроград, 1916. С. 452. Ширше про Федора Вовка див.: Могильнер М. *Ното Imperii*. М., 2008. С. 291–295 (хоч із висновком дослідниці, що діяльність Вовка навряд чи могла вилитись у вимоги окремої національної державності для української нації, важко погодитись).

⁹³ Сикорский И. А. *Русские и украинцы (Глава из этнографического катехизиса)*. К., 1913. С. 12–13. У цій доповіді автор прямо полемізує з М. С. Грушевським, який 1898 р. почав видавати свій *tagnum opus* – *Історію України-Руси*. Термінологію, ужиту Грушевським, див.: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. К., 1991. С. 1–3.

сів, багато в чому запозичену від Костомарова. Великороси, на його думку, у певний момент історії злилися з фінською расою, фактично поглинувши її. Вони набули від фінів стійкішу волю і твердий розум, тоді як малороси зберегли чистіший слов'янський тип, що його Сікорський характеризував тоншою чуттєвістю, схильністю до роздумів та поезії. Наслідком контактів обох гілок стала творча єдність – запозичення одним народом від другого найкращих психічних якостей.

Утім, провідний публіцист малоросійського табору тієї пори, Анатолій Савенко, розмірковуючи про расові відмінності *малоросів* та *великоросів*, схилився до невтішного для малоросів висновку: «Я всегда был того мнения, что кровь всех этих торков, половцев и прочих сидит в крови у малороссов и обуславливает собой отличие малороссов от великороссов, которые сохранили чистый тип славяно-руссов»⁹⁴.

Боротьба українця з малоросом. Дія друга – від революції 1905 року до Першої світової війни

Баталії з приводу статусу малоросійської мови/наріччя не вшухали протягом всієї другої половини XIX та початку XX ст.⁹⁵. Часто в контексті цих дискусій використовувалося поняття *загальноруська мова*⁹⁶. Новий імпульс спори отри-

⁹⁴ Савенко А. *Заметки* // Киевлянин. 1909, № 65 (5 березня).

⁹⁵ Окремі, доволі антиукраїнські, автори вживали поперемінно поняття *язык і наречие*, проте незмінно кваліфікували українську мову як *малорусскую*. Див., наприклад: Флоринский Т. Д. *Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм*. СПб., 1900.

⁹⁶ Див., наприклад: Михальчук К. *Что такое малорусская (южнорусская) речь?* // Киевская старина. 1899, серпень. С. 135–195. Показово, що у своїй полеміці з Т. Д. Флоринським і С. К. Буличем Михальчук посилається на Венеліна як на прихильника думки про існування «значительных отличий [...] между двумя родственными народностями» (Там само. С. 182). Пізніше П. Б. Струве надавав велике значення поняттю *общерусский*. Зокрема, говорячи про *общерусскую культуру і общерусский/русский язык*, він підкреслював, що «в нашем

мали 1904 р., коли комісія, що працювала під егідою Академії наук, визнала українську самостійною мовою. Це дещо зменшило категоричність у висловлюваннях противників українського руху, але в жодному разі не припинило полеміки. Академік Олексій Соболевський у 1907 р. розмірковував так:

Одни знатоки говорят, что [...] малорусский и великорусский языки – два разных славянских языка, другие настаивают на значительной близости этих двух языков и называют их только наречиями русского языка. [...] здесь огромное значение имеют политические убеждения говорящих⁹⁷.

«Понятійна війна» охопила й Галичину. Уживання кількох версій національних самоназв було тут пов'язане з боротьбою прибічників різних концепцій національного самовизначення, що загострилася серед галицьких русинів у другій половині XIX – на початку XX ст. Для представників усіх напрямків головною самоназвою аж до Першої світової війни залишався традиційний етнонім *Русь*, хоч інтерпретували його по-різному. За малопомітними відмінностями у написанні прикметника «русский» (або ж «галицко-русский») – «русский» – «руський» стояли суттєві розходження галицьких «старорусинів», «русофілів» та «українофілів»⁹⁸. Термін *ruski* в територі-

споре самое употребление термина „великорусский” опасно и нежелательно: оно вводит в заблуждение, что та культура и тот язык, которые этим термином обозначаются, стоят, так сказать, в одном ряду с „малорусским” и „белорусским”» (Струве П. Б. *Общерусская культура и украинский партикуляризм* // *Русская мысль*. 1912, № 1. С. 66).

⁹⁷ Соболевский А. И. *Русский народ как этнографическое целое*. Харьков, 1907. С. 15.

⁹⁸ Про боротьбу цих напрямів існує численна література; серед іншого див.: Magocsi P. R. *Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia* // *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists* (Kiev, September 1983). Vol. 2: Literature, Poetics, History / Ed. P. Debreczeny. Columbus (Ohio), 1983. P. 305–323; Миллер А. И. *Внешний фактор в формировании национальной идентичнос-*

альному чи традиційно-етнічному, але не національному значенні, у середині XIX ст. використовувала для самовизначення і полонізована частина освічених галицьких русинів⁹⁹. Рідше можна натрапити на поняття *малоруський/малоросійський*, але й довкола них ішла своєрідна семантична війна. Так, на ототожнення Галицької Русі з Малою Руссю у період революції 1848–1849 рр. нарікали «общероссы» Кирило Хомінський та Антон Петрушевич: «Малоруссомания теперь господствует»¹⁰⁰.

Контакти як з країнофілами, так і з панславістами Російської імперії, що помітно похвалились у 60-ті роки XIX ст., призвели до того, що терміни *Мала Русь, малоруський, малоросійський* стали частіше вживатися для самовизначення у публічному дискурсі. У зв'язку зі зростанням русофільських настроїв упродовж другої половини 1860-х низка помітних діячів галицько-руського руху, не змінюючи *малоруської* самоідентифікації, стала підкреслювати культурну єдність «со всем русским миром»: як писав 1866 р. один з русофілів, Богдан Дідицький, «на Русі [...] один рускій язык, а на етом языке два виговора: малорускій і великорускій»¹⁰¹. Опон-

ти галиційських русинів // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. М., 1997. С. 68–74; Himka J. P. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation / Eds. R. G. Suny, M.D.. Kennedy. Ann Arbor, 1999. P. 109–164; Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915. Vienna, 2001; Sereda O. From Church-Based to Cultural Nationalism: Early Ukrainophiles, Ritual-Purification Movement and Emerging Cult of Taras Shevchenko in Austrian Eastern Galicia in the 1860s // Canadian American Slavic Studies. Vol. 40. 2006, no 1. P. 21–47.

⁹⁹ Див.: Zięba A. A. *Gente Rutheni, nazione Poloni: Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji* // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej Polskiej Akademii Umiejętności. T. 2. 1995. S. 61–77.

¹⁰⁰ Цит. за: Турій О. «Українська ідея» в Галичині в середині XIX століття // Україна Модерна. 1999, ч. 2–3. С. 63–64.

¹⁰¹ Цит. за: Середя О. *Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860–1867 роках. М., 1997. С. 165, 167.*

ненти русофілів українофільського напрямку теж спершу повсюдно використовували термін *малоруський народ*, ототожнюючи *Русь* із *Малою Руссю*; пізніше на зміну цьому прийшло ототожнення *України* з *Руссю-Україною* (як, наприклад, у географічному описі «землі, заселеної русинами» Володимира Навроцького¹⁰²). Проте вже на початку ХХ ст. поняття *Малоросія* і *малоросійський* (поряд із *руським*), що утвердились як національні самоназви русофілів («москвофілів»), стали неприйнятними для українофілів-народовців¹⁰³. Своєю

¹⁰² Навроцкий В. *Руска родина (географичний обзор землі заселеної Русинами)* // Правда. 1867, ч. 23. С. 3–4.

¹⁰³ Відстоюючи назву *Русь-Україна* / *Україна-Русь* замість уживаного русофілами поняття *Малоросія*, діяч Української національно-демократичної партії Льонгин Цегельський апелював до духовної та антропологічної переваги європейців «русинів-українців» над азіатами «москалями», у чому явно наслідував теорію Ф. Духінського. Закликаючи не зрікатися традиційних самоназв *Русь* і *русин* (оскільки, за Цегельським, лише *Русь-Україна* в племінному, мовному та національному плані була пов'язана з Київською Руссю) і вживати одночасно дві назви – *Русь* і *Україна*, Цегельський гостро заперечує термін *Малоросія*. В якості аргумента він протиставляє *Малу Русь Малоросії*, підкреслюючи, що першу з цих назв прикладали майже 1300 років лише до Галицького князівства, а другу свідомо вигадали «московські царі» для лівобережної «України-Гетьманщини», аби представити її перед усім світом в ролі «подрядної, „малої“ частини великої „Росії“». Змішування *Малої Русі* і *Малоросії* в одне поняття та його подальше нав'язування *українцям-русинам* було, за Цегельським, справою рук російського уряду і галицьких москвофілів, які мали за мету «змосковщення» *України-Русі* (Цегельський Л. *Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»?* Львів, 1907). На офіційному рівні слова *українець* і *український* (*Ukrainer, ukrainisch*) замінили традиційні *русин* і *руський* (*Ruthener, ruthenisch*) пізніше. У липні 1915 р. депутати віденського парламенту Кость Левицький та Микола Василько передали австрійському уряду звернення українського парламентського представництва з проханням запровадити в офіційний та публічний обіг національну назву *українці* замість *русини*. Автори звернення і супровідного обґрунтування, підготовленого Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, стверджували, що термін *русини* використовують *москвофіли* для підтвердження тези про «єдиний і неподільний росій-

чергою, русофіли критикували цю тенденцію, послуговуючись тими самими аргументами, що й противники українців у Росії¹⁰⁴. Більш того, можна прослідкувати навіть приклади впливу галицьких творів на російський дискурс¹⁰⁵.

ський народ», тоді як насправді по обидва боки австро-російського кордону дедалі більше використовується назва *українці*. Австрійський уряд, надіславши звернення на експертизу професорам Віденського університету В. Ягічу та Г. Юберсбергеру, отримав протилежні відповіді й відклав розгляд питання «у довгу скриню». Ухвалу про вживання в офіційних текстах слова *українці* замість *русини* затвердили аж незадовго до розпаду імперії, в лютому 1918 р. (Расевич В. *Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українці»* // Україна в минулому. Вип. 5. К.; Л., 1994. С. 172–189).

¹⁰⁴ Див., наприклад: Мончаловский О. А. *О названиях «Украина», «украинский»*. Львов, 1903. С. 1: «Галицкие украинofile, начиная с 1899 года, стали употреблять названия „Украина“, „украинский“ вместо названий „Малая Русь“, „малорусский“ [...] Термин „украинский“ употребляется вместо термина „малорусский“ или обычного в Галицкой Руси слова „русский“, причем некоторые пишут „украинско-русский“, другие „украинско-русский“, а третьи „руско-украинский“ или „руско-украинский“. Цель употребления этих терминов – желание в самом имени отделиться от общности с Русью, с русским народом». В іншому своєму творі Мончаловський писав про «малорусское племя русского народа», «русское население Галичины», «галицко-русское наречие» і про зобов'язання «сознательных русских галичан бороться с украинством» (як бачимо, прикметник «свідомий» був почесним і в *малорусів*). Тут же він згадував про *общерусскую* мову з *общерусской* літературою. Див.: Мончаловский О. А. *Главные основы русской народности*. Львов, 1904. С. 11 і далі.

¹⁰⁵ Мончаловський звинувачує поляків в імпортуванні до Галичини поняття *український*: «Термин „украинский“ вместо „малорусский“ не был в Галицкой Руси известен до 1863 года. Его принес к нам польский повстанец Павлин Стахурский-Свентитский» (Мончаловский О. А. *О названиях «Украина», «украинский»*. С. 5). Тому ж Свінцицькому приписує ознайомлення галичан з поняттям *український* С. М. Щоголев, хоч посилається при цьому на інше «галицьке» джерело: «Свентицькому, по словам Франка, принадлежит честь изобретения термина „украинско-русский“ для суммарного обозначения малорусской и червонорусской ветвей русского народа, чтобы подчеркнуть их вза-

Наприкінці ХІХ ст. українські діячі відмовляються і від поняття *малорос*, і від терміну *українофіл*, про що 17 березня 1891 р. писала Драгоманову його племінниця Леся Українка: «От, прийшлося до слова, то скажу я Вам, що ми відкинули назву „українофіли”, а звемось просто українці, бо ми такими єсмо, окрім великого „фільства”»¹⁰⁶. Утім, це свідчення знаменує радше перехідну фазу понятійної сфери¹⁰⁷ (показово, проте, що майже в цей самий час від поняття «українофільство» відмовляються й українські діячі Галичини¹⁰⁸). Як мовний акт, український націоналізм набув кодифі-

имное тождество и солидарность в противопоставлении с великороссами и белорусами» (Щеголев С. Н. *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма*. К., 1912. С. 87). У цьому випадку Щоголев послався на: Франко І. *Нарис історії українсько-руської літератури*. Львів, 1910. С. 167.

¹⁰⁶ Українка Л. *Зібрання творів*. Т. 10. К., 1978, С. 85–86. Цікаво, що в полеміці з Костомаровим у 1880-х рр. М. Де-Пуле «погоджувався» на використання терміну *українці*, але не ототожнював їх з «українофілами»: «Не одна природа южной России, не одно оригинальное малорусское наречие отличают ее от России северной; в ней выработался и тип особенный русского человека, украинца (но не украинофила), значительно отличающийся от типов московского, северного, восточного и западного» (Де-Пуле М. *К истории украинофильства* // Русский Архив. Т. 3. 1881. С. 225, 233).

¹⁰⁷ Див., наприклад, еволюцію П. Стебницького, що відбилася на його творах (Стебницький П. Я. *Вибрані твори*. К., 2009). Як згадував соратник Стебницького по українському рухові С. Єфремов, «из его рассказов выяснилось, что во время своего студенчества в Киеве был он „общеросом”» (Єфремов С. *Лицар нездоланий (Непобежденный рыцарь)* // Там само. С. 562). У 1904 р. Стебницький ще писав про «нас, малоросів», про «малоруську» літературу і мову, а також про «загальноруську» літературу (Стебницький П. Я. *Вибрані твори*. С. 156–161), але після революції 1905 р. слово *малорос* рішуче поступається місцем у його творах поняттю *українець*, *український*. Для прикладу, слова *малорос* жодного разу не вжито у листах Стебницького до Чикаленка, див.: Євген Чикаленко – Петро Стебницький. *Листування, 1901–1922 роки*. К., 2008.

¹⁰⁸ Пор.: *Задачи русской интеллигенции на Украине* // Дело. 1882, № 36 (12 / 24 травня). С. 2.

кованої форми аж у «Словарі української мови» Бориса Грінченка (1907–1909 рр.): тут очікувано немає позицій про *малороса* та *хохла*, а серед «українських» статей вже є «українство: свойство и деятельность украинца в национальном смысле»¹⁰⁹. Консолідація ж наслідків цієї чергової фази «боротьби за поняття» припадає на період після революції 1905 р. і протікає у принципово нових умовах.

По-перше, і на місцевому, і на загальноімперському рівнях з'явилася легальна політична конкуренція, пов'язана з виборами до міських та Державної Думи. У Києві вона знаходила відображення і в газетних баталіях, оскільки після послаблення цензурного тиску почали виходити українські видання, які включились у полеміку з місцевими російськомовними. Серед української преси особлива роль належала щоденній газеті «Рада», що проіснувала до Першої світової війни завдяки підтримці заможного землевласника Євгена Чикаленка, одного з лідерів та, по суті, координатора тогочасного українського руху. Головним опонентом «Ради» була газета «Киевлянин», що продовжувала антиукраїнську лінію 1870-х та перетворилася на орган Київського Клубу російських націоналістів [далі – ККРН], створеного зусиллями Анатолія Савенка й Дмитра Піхна під патронатом Петра Столипіна¹¹⁰.

¹⁰⁹ Грінченко Б. *Словарь української мови*. К., 1909. С. 330–331. Поняття *українофільство* набуває в мові українських діячів чітких негативних конотацій. Називаючи *українофільство* «то ембріональною, то дегенеративною стадією національної свідомости», А. Ніковський відзначав: «Нема сумніву, що українофільство, як ідея, вже поховано, а його живі представники або ж підросли до стадії української свідомости, або мусили відійти в сутінки небуття, втратити всяке значіння та громадський інтерес» (Яринович А. До психології українофільства // *Основа*. 1915, № 2 (вересень). С. 130). Одним із прикладів такого «дегенеративного українофільства» був для автора Микола Костомаров.

¹¹⁰ До Першої світової війни ККРН являв собою найвпливовішу російську націоналістичну організацію у Південно-Західному краї, якщо не у всій Росії. Історія ККРН дуже слабо вивчена, багато в чому через те, що він став однією з перших цілей більшовиків після їх прихо-

Приблизно тоді ж у Києві виникло Товариство українських поступовців [далі – ТУП]. Ці організації фактично уособлювали два табори, непримиренні у ставленні до українства.

Особливість київської ситуації полягала в тому, що українські діячі та малороси-антиукраїнці із ККРН зверталися до одного й того самого місцевого читача, тобто до ще не визначеного політично *малороса, хохла*: перші прагнули зробити його українським націоналістом, а другі – націоналістом російським. Іншими словами, колишня боротьба за інтерпретацію поняття *малорос* доповнювалася відтепер боротьбою за голови та серця реальних людей.

За логікою цієї боротьби, обидва табори, що склалися з людей одного середовища, часто добре між собою знайомих ще з університетської лави, намагалися представити одне одного у найчорнішому світлі. У дискурсі «*Ради*» прибічники ККРН поставали як чорносотенці, реакціонери та зрадники власної нації¹¹¹, а в дискурсі КРРН гурток «*Ради*»

ду в Київ: усіх членів Клубу, яких вдалося заарештувати (69 осіб), було розстріляно, а архів Клубу, за деякими даними, конфіскувала ЧК.

¹¹¹ Щоденники Чикаленка рясніють такими емоційними інвективами проти малоросів, як «вражий „землячок”» (Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 1: 1907–1917. К., 2004. С. 93, 306; відзначимо спадковість із «земляками-недоумками» в листі Куліша 1859 р.), «зрадник» (Там само. С. 142), «московський запроданець» (Там само. С. 340), «наші перевертні, які зовуть себе російськими націоналістами» (Там само. С. 256). Чикаленко вдається й до протиставлень: «Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе богданівцями в пам'ять Богдана Хмельницького, який приєднав Україну до Москви, протиставляючи себе „мазепинцям”, які нібито хочуть відірвати її від Росії. Але по суті вони не „богданівці”, бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію України. [...] В дійсності ми „богданівці”, бо ми від самого початку відродження української свідомості далі автономії не йшли» (Там само. С. 188). Пор. схожі акценти у листі П. Стебницького: «„истинно-руські”, і просто руські, і наші „гоже малоросси” – вишкіряють на нас зуби, нагромаджуються кулаками, лають зрадниками і докоряють німецькими субсидіями» (Євген Чикаленко – Петро Стебницький. *Листування*. С. 167). Чикаленко пропонує і свою інтерпретацію *кацапа*: «Наш народ називав

і ТУП були *мазепинцями*, відступниками, розкольниками, сепаратистами, русофобами й агентами зовнішніх сил – причому тепер не тільки і навіть не стільки поляків, скільки Австрії та Німеччини¹¹². Якщо для «Ради» малороси-антиукраїнці всі без винятку були реакціонерами (що далеко несправедливо), то «Киевлянин» так само несправедливо представляв усіх українців-націоналістів як космополітів, соціалістів та безпринципних революціонерів¹¹³.

Ця ситуація кардинально мінялася, коли обидві сторони говорили про неполітизованого малороса. Для українців він був передовсім жертвою русифікації та «несвідомим

великоросів „москалями” або „кацапами” (слово кацап чи касап на тюркських мовах і в молдаванській означає – *різник, різун, живоріз*), а згодом почав москалів називати „руськими”. Щоб відрізнити свою націю й територію від москалів, інтелігенція наша мусіла відкинути свою давню назву „руської” й прийняла для своєї нації нашу народню назву – „українська”, а для території назву „Україна”» (Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 1. С. 255–256).

¹¹² Численні приклади див. у збірках антиукраїнської публіцистики, виданих М. Б. Смоліним, який стоїть на аналогічних позиціях і сьогодні: *Український сепаратизм в Росии*. М., 1998; «*Украинская*» *болезнь русской нации*. М., 2004.

¹¹³ Пор. статтю «*Мазепинская опасность*»: «Стараясь дать себе ясный отчет о положении „мазепинского” дела, не надо ни на минуту забывать двойственный характер этого движения. Мазепинцы с одной стороны всемерно играют на квазинациональном чувстве, являясь ярыми националистами новоизобретенной в Австрии украинской нации. Но, с другой стороны, эти господа – демагоги самой низкой пробы, подлинной гайдамацкой формации. Очень многим из них, социалистам и космополитам, выражаясь без перчаток, наплевать на всякую нацию, в том числе и украинскую. Поэтому-то эти „националисты” с такою охотою принимают в свою среду людей всевозможных национальностей и в особенности еврейской. Это мы видели ясно во время уличных демонстраций по поводу Шевченки. По этой причине они готовы поддаться и под Австрию, и под немца, и под самого черта. Так как настоящий их лозунг „Голодранци со всього світа збирайтеся до купы”, этой своей стороной „голодранци” примыкают к революционно-социалистическим партиям, являясь одним из ответвлений этих партий» (Киевлянин. 1914, № 60 (1 березня)).

українцем»¹¹⁴ – тим, кого треба врятувати для української нації. Чикаленко у своїх щоденниках так описує тих, кого він намагався повернути на «правильну» віру:

Родом чернігівець, але тому, що весь свій вік прожив за межами України, виховався, як і більшість українських інтелігентів, на общероса¹¹⁵. Він, без сумніву, має стихійну любов до українства, але у відродження нашої нації, очевидно, не вірить та й ніколи над цим не думав. Він бридиться літературною українською мовою, вважає її каліченням милої його серцеві народної мови; він хотів би, щоб газета писалась мовою Шевченка, Котляревського, а коли вже не стає своїх слів, то, на його думку, треба брати всім відомі вже російські слова¹¹⁶.

А ось як Чикаленко оцінював ситуацію в 1909 р. загалом:

Міста наші так змосковлено, що дуже, дуже малий процент людности проявляє якийсь взагалі інтерес до українства. [...] Звичайний городський обиватель, який так-сяк уміє говорити селянською українською мовою, не виписує нашої газети, бо він краще розуміє газету російську, та й та дасть йому більше новин, – новини ті будуть свіжіші¹¹⁷.

¹¹⁴ Див., наприклад, лист Чикаленка до Стебницького від 16 квітня 1906 р., де йдеться про те, що серед депутатів Державної Думи «свідомих українців буде дуже, дуже мало, а родом українців звичайно багато» (Євген Чикаленко – Петро Стебницький. *Листування*. С. 44).

¹¹⁵ Про І. М. Полторацького див.: Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 1. С. 319.

¹¹⁶ Про І. Д. Яновського див.: Там само. С. 68.

¹¹⁷ Там само. С. 47–48. Мотив русифікації як безпосередньої та глобальної загрози звучить у «внутрішньому» дискурсі Чикаленка та Стебницького дуже часто: «... все місто страшенно обрусіло... Те саме можна сказати про всі міста і містечка на Україні» (Там само. С. 281); «що тепер можна зробити тисячами, того не зробиш потім, коли народ обрусіє, й міліонами» (Там само. С. 72).

Ще одним мотивом у дискурсі українських націоналістів було наголошення того, що, попри низку геніальних поетів та письменників, великоруська культура бідна й груба. Натрапляємо також на часте підкреслення пристрасті *великоросів* до міцних напоїв і шалених танців та їхньої грубої поведінки з близькими¹¹⁸. Такі акценти вказують на те, що український дискурс поділяв західне сприйняття росіян як напівдикого азійського народу, нездатного до європейського способу життя. Писалося також, що центральні російські губернії, подібно до метрополії, викачували з Малоросії кошти, але не повертали їх для розвитку шкільної освіти й інфраструктури¹¹⁹. *Великорос*, відтак, поставав як колонізатор, що нехтує потребами поневоленого народу. У політичному плані «азіатськість» *великоросів* означала їх неготовність до демократичного перетворення держави і визнання прав національних меншин, причому це стосувалося не лише прихильників монархічного устрою, але й союзників українських націоналістів із партії кадетів. Згадуючи їх лідера Павла Мілюкова, Чикаленко так писав у своєму щоденнику: «Ні, що не кажи, а в кожному кацапові, хоч який він поступливий, таки міцно всередині сидить централіст!»¹²⁰. Прагнення ж *малоросів* наслідувати великоруську культуру як неодмінно вищу на шкоду розвитку власній вважали за наслідок насильницької русифікації. Символ віри Чикаленка та інших українських націоналістів полягав у тому, що з розвитком власної преси та початкової школи рідною мовою «оці „русини“, „малороси“ і „хахли“ постають свідомими українцями, від Сяну аж по Волгу!»¹²¹.

Тим часом для київських російських націоналістів, що ідентифікували себе як малоросів, це слово звучало гор-

¹¹⁸ Див.: Недоля П. *Малороси, союзники і національна свідомість* // Рада. 1910, № 108 (13 травня).

¹¹⁹ Стебницький П. Я. *Україна в економіці Росії* // Його ж. *Вибрані твори*. С. 280.

¹²⁰ Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 1. С. 320.

¹²¹ Там само. С. 228.

до. Продовжуючи лінію «Киевлянина» 1860–1870-х рр., вони змагалися з українськими націоналістами за культурну спадщину Малоросії та намагалися ствердити *малоросійську* належність багатьох ключових постатей, зокрема й Шевченка, на яких претендував український пантеон. «Сепаратистські» інтонації у Шевченка, на їхню думку, обумовлювалися шкідливим впливом полонофільського середовища Кирило-Мефодіївського братства¹²². Істинним виразником прагнень *малоросіян* члени ККРН вважали себе: «Я сам – чистокровный малоросс и горячо люблю свою родину, ее чудную природу, обычаи, язык и предания, историю, как люблю и хохлов, ленивых и добродушных. Но я всеми силами души ненавижу украинофильство, движение предательское и подлое», – так

¹²² У дискурсі ККРН статус Шевченка знижувався від «генія» до «талановитого поета», а його символічна роль «батька нації» заперечувалась. Це особливо різко оприявнилося у дискусії про встановлення пам'ятника поетові: «Это вовсе не гений, каким силятся изобразить украинофилы. Это просто талантливый поэт. Украинофилы из постановки памятника Шевченке делают политическую демонстрацию. В сущности, дело здесь даже не в памятнике: последний является только предлогом для украинско-сепаратистской демонстрации. Гг. Грушевские и Науменки хотят в яркой форме показать, что, мол, отдельный и самостоятельный украинский народ не только существует, но и сознает свою национальную и культурную „отдельность“, жаждет „самостийной“ Украины [...] Украинофилам памятник Шевченке надо ставить непременно в Киеве, в центре Малороссии, в древнейшей столице Руси. Михаил Грушевский говорит ведь, что Киев „магір городів українських“. Земля древних полян, по его учению, – Украина, а поляне – это и есть нынешние малороссы. Поэтому и древние киевские великие князья на языке г. Грушевского именуются „украинскими князьями“, так что Владимир Святой, например, тоже приписан к малороссам. Забыто даже его варяжское происхождение [...] Отсюда понятно, как страстно хочется украинофилам, помешавшимся на том, что древняя Русь, отпрыск новгородо-варяжской Руси, была хохлацкой Русью, – видеть статую Шевченки на склонах древнего Киева», – писав Савенко, демонструючи загострену увагу до понятійного апарату своїх противників (Киевлянин. 1908, № 116 (27 квітня)).

неодноразово на сторінках «Киевлянина» розмірковував лідер клубу Савенко¹²³. Втім, у цій же статті він перетворює поняття *малорос* на «уходящую натуру», хоч і в протилежному сенсі, ніж його опоненти-українці:

В настоящее время малороссийский крестьянин совершенно не знает слова «малоросс». Если вы спросите малоросса о его национальном происхождении, он всегда и неизменно отвечает: «Я – русский». Представление о полном единстве русского народа глубоко внедрилось в умы южноруссов¹²⁴.

Новацією у дискурсі діячів ККРН стало те, що вони відкинули звичний стереотип образу *малороса* як веселого, добродушного жителя півдня, який любить смачно поїсти і красиво заспівати. Скарги на спрощене розуміння *великоросами* ситуації в Україні бачимо у того-таки Савенка, який писав:

О Малороссии они имеют такое же смутное представление, как французы о России. Им представляется, что мы, малороссы, живем среди вишневых садов, в белых мазанках и целый день едим вареники и ругаемся на малороссийском наречии¹²⁵.

¹²³ Савенко А. И. *Заметки // Киевлянин*. 1908, № 134 (15 травня). Ця формула, викувана ще Рігельманом і Гогоцьким у 1870-ті рр., стала своєрідною мантрою публіцистики малоросів-антиукраїнців. «Я как сын малорусской ветви русского народа, люблю все малорусское: и живую малорусскую речь (но не „украинскую“, в которой так много искусственного и не малорусского), и малорусскую природу, и самое важное – малорусский народ», – це вже професор Т. Локоть (Локоть Т. *Как быть с украинством // Голос Москвы*. 1911, № 277 (2 грудня). С. 2).

¹²⁴ Савенко А. И. *Заметки // Киевлянин*. 1908, № 134 (15 травня).

¹²⁵ Там само. В іншій статті Савенко формулює і серйозніші претензії: «Националисты великоросского происхождения встревожены украинофильством. И насколько мы здесь преуменьшаем размеры этого движения, настолько великороссы преувеличивают его. Совершенно

Савенко багаторазово намагався показати, що *малорос* може бути сучасним городянином, справжнім буржуа, яких так не вистачало в імперії. Під цим кутом зору мультимільйонери Михайло Терещенко та Павло Харитоненко поставали як блискучі зразки малороса-підприємця та малороса-купця¹²⁶. З певного часу ККРН став претендувати на лідерство серед російських націоналістів у масштабі всієї імперії, поштовхом до чого стали, серед іншого, успіхи у виборчих кампаніях. За словами Савенка:

В то время, как великороссийские губернии даже в Третью думу послали в значительном числе революционеров, Малороссия послала в Таврический Дворец почти сплошь русских националистов, и в то время, как великороссийская Москва и Петербург служат оплотом революции, центр Малороссии – Киев – служит центром всего общерусского патриотического движения¹²⁷.

забывая, что в переживаемые годы тяжкой смуты именно Малороссия послужила оплотом национально-патриотического движения, некоторые политические деятели Великороссии дошли до признания малороссов инородцами, наравне с поляками, финляндцами, грузинами и т.д.: все, мол, это сепаратисты» (Савенко А. И. *Заметки. По поводу 100-летия с дня рождения Гоголя* // Киевлянин. 1908, № 320 (16 листопада)).

¹²⁶ «Оба архимиллионера были чистейшей воды малороссы и оба обладали не только выдающимися, но и замечательно трезвыми русскими умами [...] Словом, это были выдающиеся чисто русские самородки, чисто русские не только по происхождению, но и по характеру и направлению их деятельности» (Савенко А. И. *Заметки* // Киевлянин. 1908, № 115 (26 квітня)).

¹²⁷ Савенко А. И. *Заметки. По поводу 100-летия с дня рождения Гоголя* // Киевлянин. 1908, № 320 (16 листопада). Пишучи про спорудження пам'ятника Гоголю в Києві, Савенко формулює специфічні завдання малоруського російського націоналізму, вирішувати які треба, на його думку, без участі великоросів: «Это должен быть памятник от Малороссии своему земляку – великому русскому патриоту. Отнимите вы это, дайте на памятник хоть один великороссийский рубль, и национально-политическое значение памятника исчезнет. Если малороссийский памятник Гоголю громко и сильно говорил бы миру, что вся Малороссия, так же, как и Гоголь, считает себя нераздельной частью еди-

Як бачимо, у російському дискурсі про *малороса* відбулася помітна трансформація порівняно з першою половиною XIX ст.: тоді в *малоросі* «заново відкривали» російськість, спотворену польськими впливами, натомість на початку XX ст. про польські впливи згадували вже рідко, а російськість *малороса* сприймалася (чи її представляли) як природній стан. Хоч *малоросійську* російськість треба було «захищати» від «отруйного впливу» української пропаганди, але за своєю «якістю» вона навіть претендувала бути ґрунтовнішою та міцнішою, ніж *великоруська*, податлива на спокуси революційних ідей та оманливі голоси меншин з окраїн імперії.

**«Зовнішній» дискурс:
суперечки про *малороса*
на столичній імперській сцені**

Тоді як праві російські націоналісти, насамперед ККРН, посилювали свої позиції під час виборів, кадети змушені були шукати в Південно-Західному краї союзників проти правих саме серед українського руху. Така співпраця мала передовсім тактичний характер, адже погляди на «українське питання» в обох сторін були різними, проте, керуючись логікою партійної боротьби, кадети включали до своїх виступів деякі постулати українського табору і заступалися за українців у Думі, коли ті зазнавали репресій з боку влади. ККРН, своєю чергою, незмінно закликав уряд «навести порядок» у діях проти українського руху¹²⁸. За цих умов і ККРН, і ТУП

ной России, то общерусский памятник Гоголю будет в этом отношении безмолвен».

¹²⁸ Найпоказовіша в цьому плані думська дискусія з «українського питання» відбулася в лютому 1914 р., при обговоренні протесту кадетів проти репресій Міністерства внутрішніх справ щодо українських активістів, які намагались організувати святкування ювілею Шевченка. Від кадетів виступав П. І. Мілюков, від правих – Савенко (Государственная дума. IV созыв. Сессия II. Стенографические отчеты. Ч. 2. СПб., 1914. Стб. 901–915, 927–933).

намагалися сформувати у столицях імперії вигідну для себе громадську думку про малороса та українське питання. Савенко у 1908 р. чітко формулював це завдання так:

Нельзя не признать, что в ошибке и тревоге националистов-великороссов повинны и мы, малороссы. Политические и литературные деятели Великороссии много слышали об украинофильстве, которое шумит и шумит. При том же украинофилы имеют наглость говорить от имени всего «украинского народа». Но в Великороссии ничего не слышали о контр-украинофильстве. Едва ли не почин в этом отношении сделал Клуб русских националистов, поставивший одной из главных своих задач борьбу с украинофильством силами самой Украины¹²⁹.

Праві представники Південно-Західного краю охоче випускали на трибуну Думи селянських депутатів, які говорили нібито від імені всіх селян-малоросів. Так, Григорій Андрійчук, представник Подільської губернії, заявляв:

Всякую украинофильскую пропаганду мы отвергаем, ибо никогда не считали и не считаем себя нерусскими, и с какой бы хитростью ни старались услужливые гг. Милюковы вселить в нас сознание розни с великороссами, им это не удастся. Мы, малороссы, как и великороссы, суть люди русские¹³⁰.

Мабуть, найдієвішою пропагандистською акцією кийвських малоросів стала публікація в Києві 1912 р. праці чиновника з особливих доручень, кийвського цензора Сергія Щоголева *«Украинское движение как современный этап южнорус-*

¹²⁹ Савенко А. И. *Заметки. По поводу 100-летия с дня рождения Гоголя* // Киевлянин. 1908, № 320 (16 листопада).

¹³⁰ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1909 г. Сессия третья. Ч. 1. СПб., 1910. Стб. 3081. Схожий пассаж роком пізніше належить селянському депутатові від Волинської губернії Матвію Андрійчуку: «Мы – русские, и никто не вправе про нас сказать иначе» (Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. Сессия четвертая. Ч. 1. СПб., 1910. Стб. 1280).

ского сепаратизма»¹³¹. До революції книжка витримала чотири видання, причому поряд із першою, ширшою версією автор опублікував ще й коротку, пристосовану для суто пропагандистської мети. Щоголев зібрав величезний обсяг інформації (праця до сьогодні залишається найдетальнішим описом українського руху того періоду) і за допомоги численних цитат рішуче доводив сепаратистську природу цього руху. Серед іншого, тут розведено й поняття *українець* та *мазепинець*: перше з них автор «легалізує», подаючи як синонім лояльного *малороса*:

Мы ничего не имели бы против того, чтобы малорусское население называть украинским (называют же его поляки «русинским», а немцы «рутенским»), если бы этот термин имел только этнографическое значение. Так как, однако, термин этот на обыденном языке связан с известным культурно-политическим «сredo», то он может дать повод к недоразумениям и должен осторожно употребляться всяким писателем, не желающим жонглировать словами. Суть дела такова: «мазепинцы», составляя большинство (русофобское) в украинской партии, относятся к ней, как часть к целому; украинцы, как партия, составляют (в Австрии и в России) часть (большую или меньшую) украинского (малорусского) народа. Отождествлять последнее (этнографическое) понятие со словом «мазепинцы» будет, очевидно, уже не простым абсурдом, но абсурдом в квадрате¹³².

У тому-таки 1912 р. Петро Струве, який посварився зі своїми колегами-кадетами через українське питання, оскільки займав позицію, що не передбачала навіть тактичного союзу з українським рухом¹³³, теж «перезавантажує» по-

¹³¹ Сучасне московське видання цієї книжки «перейменоване» на «Историю „украинского“ сепаратизма» (М., 2004), адже пряме пов'язання з поняттям *южнорусский сепаратизм* викличе у сучасного російського читача швидше асоціації з Краснодарським і Ставропольським краєм, аніж з Україною.

¹³² Щоголев С. Н. *Украинское движение*. С. 436.

¹³³ При цьому Струве критикував і «реакціонерів», які «впято „мазепинстве“ и рисуют какие-то фантастические картины австрийско-польско-украинской войны с Россией в целях отторжения от нее

няття *українець*, інтерпретуючи його, подібно до Щоголева, як синонім *малороса*: «Я глубоко убежден, что – наряду с общерусской культурой и общерусским языком – культура малорусская или украинская есть культура местная, или областная»¹³⁴. Тут виразно оприявнюється той дуалізм поняття *українець*, що й до сьогодні притаманний самому українському середовищу: в одному трактуванні це людина завідомо ворожа Росії і росіянам, в іншому – близька Росії і росіянам.

Українська сторона швидко зреагувала на книжку Щоголева, намагаючись нейтралізувати її пропагандистський ефект у столицях імперії¹³⁵. Петро Стебницький та Олександр Лотоцький, дві найвпливовіші постаті в українських столичних колах, анонімно видали в Петербурзі 1914 р. велику брошюру «*Украинский вопрос*». Цей текст, адресований великоруському читачеві, дався авторам нелегко, адже він являв собою усвідомлену спробу «підігнати» під читача не тільки ідейний зміст, але й понятійну систему¹³⁶. Зокрема, понят-

Украины» (Струве П. Б. *Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Русская мысль*. 1912, № 1. С. 85).

¹³⁴ Там само. С. 66. Вже 1915 р., в умовах війни, ця тенденція знайшла відображення у словництві вищих сфер влади. Так, у телеграмі від 24 серпня 1915 р., підписаній міністром двору графом Фредеріксом від імені кількох українських діячів у Швейцарії, що декларували лояльність до Росії, читаємо: «Sa Majesté m'a donné l'ordre de vous remercier ainsi que le groupe d'Ukrainiens réunis en Suisse pour les sentiments exprimés dans votre télégramme» (Архив внешней политики Российской империи. Ф. 135, оп. 474, д. 27, л. 12: «Його Величність наказав мені подякувати Вам, а також групі українців, які зібрались у Швейцарії, за почуття, виражені у Вашій телеграмі»).

¹³⁵ Зокрема, Чикаленко та Стебницький обговорювали, хто би міг відповісти Щоголеву, що «українство не є результат якоїсь інтриги, австрійської чи німецької, а виросло органічно, як і всяке відродження нації» (Чикаленко Є. *Щоденник*. Т. 1. С. 284).

¹³⁶ Зокрема, Стебницький писав: «... проклята чотирьохмісячна писанина, що вибила мене з нормального життя і обом нам доїла до самих печінок» (Там само. С. 373). Чикаленко, маючи на увазі потребу переконування кадетів, потішав товариша: «Книжка Ваша [...] чудовий і багатий матеріал для начинки» (Там само. С. 384).

тя *малорос*, *хохол*, *кацап* позбавлені тут негативних конотацій, на той час уже звичних у «внутрішньому» українському дискурсі¹³⁷, а вислови *малорос* / *малоруський* неодноразово ужиті там, де, поза сумнівом, мало би стояти *українець* / *український*¹³⁸. Разом з тим, Стебницький і Лотоцький, хоч обережно й без пафосу, відстоюють перед великоруським читачем правомірність терміну *український*:

В украинской литературе со времени возрождения принят этот последний термин (украинский), принятый и народом в его словесном творчестве для обозначения национальной самобытности и единства украинского народа в прошлом и настоящем, поэтому термин «Украина», «украинский» вызывают много пылких и ожесточенных возражений [...] какой-бы термин не избрать для обозначения национальной самобытности украинского племени и даже просто в качестве собирательного его имени – хотя бы Малороссия, Малая Русь и даже Южная Русь, – в действительности рядом с этими названиями стоят, для означения другого русского племени, параллельные им – Великороссия. Великая Русь, Северная Русь, и как только обратиться к раскрытию сущности этих терминов, национальная особенность двух русских народностей обнаруживается с такой определенностью, что не может быть затуманена, и тем более, скрыта простым названием¹³⁹.

Водночас автори пробують переосмислити поняття *общерусский язык*: на їхню думку, правильніше було б го-

¹³⁷ Автори, серед іншого, незлостиво розмірковують про «меткое определение в кличках „кацапа” и „хохла”», що відбили особливості двох національних типів (див.: Стебницький П. Я. *Вибрані твори*. С. 293).

¹³⁸ Там само. С. 290, 297, 303, 308. Нерідко слова *Малоросія* / *Україна* ужито через кому, як синоніми (Там само. С. 313). Характерним видається й уживання самим Стебницьким псевдонімів «Малорос» / «Малоросіянин» (Дей О. *Словник українських псевдонімів та криптонімів*. С. 248).

¹³⁹ Стебницький П. Я. *Вибрані твори*. С. 313–314.

ворити «об общероссийском, в государственном смысле, чем общерусском как соединении велико- и малорусских черт»¹⁴⁰.

Підсумовуючи, можна констатувати, що тактика обговорення «українського питання» знайшла найповніший вираз у звертаннях аналізованих нами політичних угруповань «назовні», коли і тези, і словництво – вимушено чи з тактичних міркувань – пристосовувалися до аудиторії. У такий спосіб поняття *малорос*, *українець* та інші, пов'язані з ними, ставали не тільки предметом рефлексії та суперечок всередині груп однодумців: у своєрідному «взаємообміні» зазнавали аналізу та спроб маніпуляції й понятійні системи опонентів.

Висновки

Чи не головна складність при дослідженні поняття *малорос* полягає у величезній кількості джерельного матеріалу, що засвідчує неабияку інтенсивність дискусії та гостроту боротьби довкола цього поняття. Це, передовсім, було пов'язано з нестійким статусом *малороса* як ідентифікаційної одиниці у рамках тієї групи, до якої це поняття застосовували. Початок 1830-х, початок 1860-х, середина 1870-х і перші декади ХХ ст. можна виділити як моменти особливої інтенсифікації дискусій навколо *малороса*, причому початок 1860-х та період після революції 1905–1907 рр. слід вважати переломними: саме тоді поняття *малорос* та його співвідношення із поняттями *українець* та *росіянин* зазнали найглибших змін. Головні ж імпульси до трансформації поняття *малорос* виходили не з центру імперії, а з периферії, з Києва.

Як показує наш аналіз, змістове наповнення поняття *малорос* стало визначальним для змісту та взаємозалежностей цілої низки інших ключових ідентифікаційних понять – *росіянин*, *великорос*, *загальноруський*. Адже останній з термінів взагалі втрачав сенс за умови, коли поняття *малорос* поступалося місцем поняттю *українець*. Тому природньо, що упродовж ХХ ст. окреслення *загальноруський* поступово зникає,

¹⁴⁰ Там само. С. 301.

а поняття *росіянин* і *великорус/великоруський* з другої половини ХХ ст. стають у російській мові майже синонімами – і теж у зв'язку з «випаданням» *малороса*. Утім, шлях до цієї нової, сьогодні вже звичної, ситуації був наслідком складних взаємодій та змін, що в головних параметрах окреслилися під час Першої світової війни та у міжвоєнний період. Але ці сюжети вже не належать до проблематики даної статті.